

ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

I.

ΑΦΡΟΑΣΙΑΤΙΚΑΙ ΜΝΕΙΑΙ ΤΟΥ ΤΙΒΟΥΛΛΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΔΙΑΠΛΟΥΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΕΣΣΑΛΛΑΝ*

Δύο εἶναι τὰ κύρια πρόσωπα τῆς παρούσης μελέτης, ὡς ἄλλωστε καὶ ἐκ τοῦ τίτλου συνάγεται, ὁ στρατηγὸς Μᾶρκος Βαλέριος Μεσσάλλ(λ)ας Κορβῖνος (64 π.Χ. - 8 μ.Χ.) καὶ ὁ ἐλεγειακὸς - ἐρωτικὸς ποιητὴς Ἄλβιος Τίβουλλος (54 - 19 π.Χ.) , κοινὴ σύνδεσις δὲ τῶν δύο αὐτῶν προσώπων εἶναι τὸ καλούμενον ἐπεισόδιον τῆς Κερκύρας καὶ ἀντικειμενικὸς στόχος ὁ διάπλους τοῦ Αἰγαίου, ὁ ὁποῖος τελικῶς δὲν ἐπραγματώθη ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ, λόγῳ αἰφνιδίου ἀσθενείας του καὶ τῆς συνεπείᾳ ταύτης διαμονῆς του εἰς τὴν νῆσον τῶν Φαίαικων. Χρονολογία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ τὸ 31 ἢ 30 ἢ 29 ἢ 28 π.Χ., ὡς θὰ ἐξετάσωμεν περαιτέρω. Ἄς ἴδωμεν ὅμως ἐκτενέστερον τὰ γεγονότα.

*

Ὁ στρατηγὸς Μεσσάλλας, πρὶν ἢ ἀναλάβῃ ἐκστρατεῖαν ἐναντίον τῆς Ἀνατολῆς, εἶχεν ἐκστρατεῦσαι νικηφόρως ἐναντίον τῶν Ἀκουϊτανῶν, κατοίκων τῆς Γαλατίας, τὸ ἔτος 31 π.Χ. Εἰς τὴν ἐκστρατεῖαν αὐτὴν εἶχε συμμετάσχει, χωρὶς νὰ λάβῃ ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰς μάχας, καὶ ὁ ποιητὴς Τίβουλλος, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Μεσσάλλα. (βλ.: Tibull. I 7,9 - 12): *non sine me est tibi partus honos: Tarbella Pyrene / testis et Oceani litora Santonici, / testis Arar Rhodanusque celer magnusque Garunna, / Carnuti et flavi caerula lympha, Liger.*, δηλαδή «Δὲν ὑπάρχει εἰς σέ (πρὸς χάριν σου), χωρὶς ἐμέ, ἡ τιμὴ τῆς γεννήσεως: Ἡ Ταρβελλικὴ Πυρήνη (Ἰσπανία) (εἶναι) μάρτυς καὶ αἱ ἄκται τοῦ Σαντονικοῦ Ὠκεανοῦ, (ἡ σημερινὴ La Rochelle), / (εἶναι) μάρτυς ὁ Ἄραρ (ὁ σημερινὸς Saône) καὶ ὁ ταχὺς Ῥοδανὸς καὶ ὁ μέγας Γαρόννας, / καὶ ὁ Αἰγίηρ, τὸ γαλανὸν νᾶμα τοῦ ξανθοῦ Καρπύτου.

*Ἀνακοίνωσις γενομένη τὴν 19.7.1991 εἰς τὸ Πνευματικὸν Κέντρον Δελφῶν. Δοτ. Διεθνὲς Συνέδριον Ἑλληνοασιατικῶν καὶ Ἑλληνοαφρικανικῶν Σπουδῶν. Δελφοί, 18-21.7. 1991.

Ὁ Μεσσάλλας μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ εἰς Ῥώμην ἐκ Γαλατίας καὶ μετὰ τὴν τέλει τοῦ καθιερωμένου θριάμβου, συνέχισε τὴν πορείαν τοῦ πρὸς τὴν Κιλικίαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν Συρίαν καὶ τὴν Αἴγυπτον. Περὶ τῆς νέας αὐτῆς ἐκστρατείας μᾶς ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Τίβουλλος. (βλ.: Tibull. I 7, 13 - 48 κυρίως). Εἰς τοὺς ὡς ἄνω στίχους ὁ ποιητής, ἀναντιρρήτως δι' ἐξόχων περιγραφῶν, μᾶς δίδει τὴν εἰκόνα τοῦ γαλανοῦ ποταμοῦ Κύδνου καὶ τῶν νεφελογειτόνων κορυφῶν τοῦ ψυχροῦ Ταύρου, μᾶς ὁμιλεῖ περὶ τῆς ἱερᾶς λευκῆς Συροπαλαιστινιακῆς περιστερᾶς, περὶ τῆς πεπαιδευμένης Τύρου, ἡ ὁποία πρώτη, πιστεύεται, ὅτι παρέσχε πλοῖον εἰς τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου (ἐδῶ ὁ ποιητής ἐννοεῖ τὴν θαλασσοκρατορίαν τῶν Φοινίκων) καὶ τέλος κατατρίβει ἀναφερόμενος εἰς τοὺς ἀρδευομένους ἀγρούς, τοὺς ὁποίους ὅταν τέμνη διὰ τῆς ξηρασίας ὁ Σείριος (Κυνικὸν καῦμα), τότε τὸ θερινὸν ὕδωρ τοῦ εὐφόρου ποταμοῦ Νείλου τοὺς καθιστᾷ αὐτάρκεις πρὸς παραγωγὴν.

Ὡς γνωστὸν εἰς τὴν ἐκστρατείαν αὐτὴν ὡς διοικητῆς κοόρτεως ἐπρόκειτο νὰ συμμετάσχη καὶ ὁ Τίβουλλος. Ὡς θὰ ἴδωμεν καὶ περαιτέρω ἐκ μέρους τοῦ Μεσσάλλα καὶ τοῦ Τιβούλλου ἠκολουθήθησαν δύο διαφορετικαὶ πορεῖαι. Ὁ μὲν Μεσσάλλας ἐστράφη κατευθεῖαν πρὸς τὴν Ἀνατολήν, μέσῳ τοῦ Ἰονίου καὶ εἰτα τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ὁ δὲ Τίβουλλος ἀνεχώρησεν ἐκ Ῥώμης πρὸς ὑπάντησιν τοῦ Μεσσάλλα διὰ κοινὸν διάπλουν τοῦ Αἰγαίου, ἀλλ' ὅμως ἀσθενήσας, παρέμεινεν εἰς Κέρκυραν, ἔνθα συνέθεσε τὴν τρίτην ἐλεγείαν τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Ἑλεγείων. (βλ.: Tibull. I 3,1 - 94), ἡ ὁποία ἀρχεταὶ διὰ τοῦ ἀκολουθοῦ στίχου: *Ibitis Aegaeas sine me, Messalla, per undas*, δηλαδὴ: *Θὰ πλεύσητε χωρὶς ἐμέ, Μεσσάλλα, ἀνὰ τὰ Αἰγαῖα κύματα*.

*

Οἱ οἰκεῖοι στίχοι τοῦ Τιβούλλου (Tibull. I. 7,13-48), οἱ ὁποῖοι περιέχουν τὰς ἀφροασιατικὰς μυθίας, κατὰ μετάφρασιν Λ. Α. Λουϊζίδου (βλέπε ὑπόσημ.) εἶναι οἱ ἀκόλουθοι.

Ἡ μήπως σὲ νὰ ψάλλω, Κύνε,
 ὅστις μετὰ σιγηλῶν κυμάτων ἔρπεις ἡπίως, κυανοῦς ἀνὰ τὰ τενάρη
 μετ' ἡρέμων ὕδατων. | Καὶ ὁπόσος εἶναι νὰ ψάλλω ὁ δι' αἰθερίας κορυ- 15
 φῆς τὰ νέφη ἐγγίζων παγερὸς Ταῦρος, ὅστις τρέφει τοὺς ἀκάρτους
 Κίλικας; Τί νὰ μνημονεύσω πῶς ἄθικτος ἀνὰ τὰς πυκνὰς πόλεις ἵπτα-
 ται ἡ λευκὴ περιστερὰ, θεωρουμένη ἱερὰ ὑπὸ τοῦ Σόρου τῆς Παλαι-
 στίνης; Πῶς καὶ ἐκ τῶν πύργων κατοπτεῖται τὴν εὐρεῖαν ἔκτασιν τῆς 20
 θαλάσσης; Ἡ Τύρος, | ἡ πρώτη διδαχθεῖσα πλοῖον νὰ ἐμπιστευθῇ εἰς
 τοὺς ἀνέμους; Ὅποιος καὶ ὁ γονιμοποιὸς Νεῖλος ἐκχειλίζει διὰ θερι-
 νοῦ ὕδατος, ὅταν ὁ Σείριος σχίξῃ τοὺς ξηρανομένους ἀγρούς; Νεῖλε

πάτερ, διὰ τίνα ἄρᾳ γε αἰτίαν δύναιμι νὰ εἶπω ἢ ἐν ποίαις χώραις
 ἀπέκρουφας τὴν πηγὴν σου; / Σοῦ ἔνεκεν ἡ χώρα σου οὐδεμίαν ἐπιζη- 25
 τεῖ βροχὴν, οὐδὲ ἡ ξηρὰ χλόη ἱκετεύει τὸν Ὀμβριὸν Δία. Σὲ ψάλλουσι
 καὶ τὸν Ὅσιριν αὐτῶν λατρεύουσιν οἱ βάρβαροι ἔφηβοι, οἱ διδαχθέντες
 νὰ θρηνῶσι τὸν Μεμφίτην βοῦν. Πρῶτος δι' ἐπιδεξίας χειρὸς ἄροτρα 30
 κατεσκεύασεν ὁ Ὅσιρις / καὶ διὰ σιδήρου τὴν ἀπαλὴν ἀνεκίνησε γῆν.
 Πρῶτος εἰς τὴν ἀδοκίμαστον γῆν σπέρματα ἐνεπιστεύθη καὶ καρπὸς
 ἐκ μὴ γνωστῶν ἔδρεψε δένδρων. Οὗτος ἐδίδαξεν ἐπὶ πασσάλων τὴν
 τρυφερὰν νὰ προσδένωμεν ἄμπελον, οὗτος διὰ σκληροῦ δρεπάνου τὴν
 χλοερὰν νὰ κόπτωμεν κόμην. / Χάριν ἐκείνου τὸ πρῶτον, πιεσθεῖσα 35
 διὰ τῶν ποδῶν τῶν ἀγροτῶν, ἡ ὥριμος σταφυλὴ ἡδεὺς ἔδωκε χυμὸς.
 Ἐκεῖνο τὸ ὕγρὸν ἐδίδαξεν ἐν τῷ ἄσματι νὰ κάμπτωμεν τὰς φωνὰς καὶ
 κατὰ ὥρισμένους ὀρθοὺς τὰ ἀδέξια ἡμῶν ἐκίνησε μέλη. Ὁ Βάκχος
 ἐπέτρψε νὰ ἀπαλλάσσονται ἐκ τῆς θλίψεως / τὰ ἐκ τοῦ μεγάλου μό- 40
 χθου καταπεπονημένα στήθη τοῦ γεωργοῦ. Ὁ Βάκχος καὶ εἰς τοὺς τε-
 θλιμμένους θνητοὺς ἀνάπαυσιν προσφέρει, ἔστω καὶ ἐὰν αἱ κνῆμαι
 κινούμεναι ἐκ σκληρᾶς ἡχῶσιν ἀλύσεως. Δὲν ὑπάρχουσιν εἰς σὲ θλι-
 βερὰ φροντίδες, οὐδὲ πένθος, Ὅσιρι, ἀλλὰ χορὸς καὶ ἄσμα ἀρμόζει εἰς
 σὲ καὶ ἑλαφρὸς ἔρω. / Ἄλλ' ἄνθη ποικίλα καὶ μέτωπον διὰ κροῦμβων 45
 δεδεμένον, ἀλλὰ μέχρι τῶν τρυφερῶν ποδῶν κεχυμένος κρόκινος χιτῶν.
 Καὶ ἐσθῆτες Τύρραι καὶ γλυκὺς τὸ ἄσμα αὐλὸς καὶ ἑλαφρὸν κἀνίστρων.
 τὰς μυστικὰς γνωρίζον ἱεροτελεστίας.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ι Σ

L. Dissenius, *Albii Tibulli Carmina ex recensione Car. Lachmani passim mutata*. Pars prior. Gottingae. MDCCCXXXV, p. IX. [*Vitae Tibulli ex antiquitate servatae. Vita Tibulli ex codicibus et editionibus veteribus*]:

Debellatis Aquitanis, cui rei interfuisse se poeta I, 7, 9, gloriatur, Messala continuo ad Orientem componendum ab Augusto vocatur... Messala continuat iter, et Ciliciam, Syriam, Aegyptum, componit, de quo apud Tibullum I, 7, 13 sqq. dicitur; poeta remanere coactus scribit carm. I, 3, sub auctumnus ann. 724, cf. Introd. ad elegiam et haud dubie non multo post ipse etiam redit Romam — J. J. Hartman, *Tibulli versiculos venustissimos elegit, recognovit, adnotatiunculis instruxit et praemissa de Tibullo poeta disputatione adiectisque aliorum carminibus ad Tibullum pertinentibus illustravit*. Lugduni Batavorum MCMXI, p. 4: *Cohorti praetoriae adscriptum se et cum Messalla ad bellum profectum poeta, in insula Corcyra, ubi in morbum sit implicitus, relictum conquireretur. De morbo illo lamentatur, qui quin sibi sit futurus funestus non dubitat*. — R. Helm, *Tibull Gedichte. Lateinisch und deutsch*. 3 Auflage besorgt von E. Behend und B. Dohle, 1954. Darmstadt 1968³, σ. 5. Ἀναφορὰ εἰς τὸ συμβάν τῆς Κερκύρας. — Λ. Α. Λουϊζίδου, «Περὶ τῶν Ἀλβίου Τίβουλλον ζητήματα βιογραφικά», Ἀθηνᾶ ΝΗ. 148 - 149. — Τοῦ αὐτοῦ, Ἀλβίου Τιβουλλου, Ἐλεγεια. Βιβλίον πρῶτον. (Εἰσαγωγή- Μετάφρασις). Ἐν Ἀθῆναις 1956, σ. 6. Τοῦ αὐτοῦ *Albii Tibulli Elegiae*.

Liber Primus. Elegia I. (Ἐκδοσις Κριτική καὶ Ἑρμηνευτική). Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 12-13. — Τοῦ αὐτοῦ, [L. L. Luisides], *Albii Tibulli Elegiae, Liber. Primus. Elegiae I-II* Athenis MCMLXVIII, pp. 14-15. — Ph. Martinon, *Albii Tibulli Libri quatuor. Les Élégies de Tibulle, Lygdamus et Sulpicia*. Paris 1895, σ. XX. — K. P. Schulze, *Römische Elegiker. Eine Auswahl aus Catull, Properz und Ovid*. Berlin 1890³, σ. 72, ec. III: *Tibull, welcher nach der Schlacht bei Actium den Messalla nach dem Orient begleiten wollte, wohin Octavian seinen Vertrauten zur Regelung der Zustände in Cilicien, Syrien und Ägypten schickte, bleibt erkrankt auf Coreyra zurück: dies geschah im Herbst des J. 31. Während in am Anfang des Gedichtes traurige Todesahnungen beunruhigen, sehen wir ihn am Ende von freudiger Hoffnung auf Rückkehr belebt und erheitert.* — Γ. 'Αθ. Τουρλίδη, Ὁ διάπλους τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τὸν Μεσσάλλαν καὶ ὁ Τίβουλλος. Ἀθήναι 1989, σσ. 11. — Τοῦ αὐτοῦ. «Ἑρμηνευτικὰ προβλήματα περὶ τὸν Τίβουλον. (I 3, 1-3)», *Παζνασός*, 32 (1990) 96-101. [Μερικὴ ἀναδημοσίευσις τῆς προηγούμενης μελέτης].

II.

ΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΑΙ ΙΔΕΑΙ ΤΟΥ ΟΡΑΤΙΟΥ

Διὰ τοῦ μετὰ χειρός ἄρθρου ἐπιχειροῦμεν νὰ ἐξετάσωμεν τὰς πολιτικὰς θέσεις καὶ ιδέας τοῦ Ῥωμαίου λυρικοῦ ποιητοῦ Ὁρατίου, (65 - 8 π.Χ.). αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουν τὴν στάσιν αὐτοῦ ἔναντι τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῆς Ῥώμης τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου (63 π.Χ.-14 μ.Χ.) ἰδιαιτέρως.

Ἐν πρώτοις, μελετῶντες τὰς πολιτικὰς ιδέας τοῦ Ὁρατίου, διαπιστοῦμεν ὅτι ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν τὸν ποιητὴν διανοοῦμενον πρωτίστως, τὸν γνωρίζοντα τὸν χώρον τῶν πολιτικῶν προβληματισμῶν καὶ τὸν ὑφιστάμενον ἀνενδοιάστως τὰς πολιτικὰς ἐπιπτώσεις τῶν γεγονότων τῆς χρυσῆς περιόδου τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Αὐγούστου.

Ὁ πολιτικὸς προβληματισμὸς τοῦ Ὁρατίου αἴρεται ὑπὸ τῆς ἐπιδράσεως τῆς παρουσίας τῶν ὑψίστων ιδεῶν καὶ ἀρετῶν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ λαοῦ οὕτως, ὥστε παρέχεται εἰς αὐτὸν ἡ δυνατότης νὰ ταχθῇ ἄνευ ἐπιφυλάξεως ὑπὲρ τῆς ἐνασκήσεως τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῆς Ῥώμης. Ἡ θέσις αὕτη δὲν ἀποτελεῖ μόνον προῖδν φιλοπάτριδος διαθέσεως καὶ ἀκράτου τοπικιστικῆς θεωρήσεως τῶν πολιτικῶν καταστάσεων, ἀλλ' ἀντιθέτως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς προέκτασις τοῦ ἐπικρατοῦντος κλίματος τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ, συνδυαζομένου πρὸς τὴν ἰσχυρὰν φυσιογνωμίαν καὶ τὴν ἐξέχουσαν προσωπικότητα τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου.

Ὁ Ὁράτιος, ἐξυμῶν τὰς ἀρετὰς τῶν προγόνων, ὡς καὶ τῶν συγχρόνων αὐτοῦ, ἀναδεικνύεται εἰς ἐθνικὸν ποιητὴν, καίτοι δὲν ἔχει τὴν ἀπόλυτον δυνατότητα ἄρσεως διὰ τῆς τέχνης αὐτοῦ εἰς ὕψος περισσότερο ἀνθρωποκεντρικόν, πλήρες πανανθρωπίνων ἀξιών καὶ ἀποφθεγμάτων. Εἰς τὴν ὥς ἂν δὲ διαπίστω-

σιν παρέχεται εὐλογος ἡ αἰτιολόγησις, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὃσιν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ποιητής, βιώσας ἐντὸς κλίματος πολυκυμάντων πολεμικῶν συγκρούσεων καὶ πολιτικῶν ἀνακατατάξεων, παρυσύρθη πολλάκις ὑπὸ τοῦ συναισθήματος εἰς τὴν ἔκφρασιν καὶ διατύπωσιν θέσεων καὶ γνωμῶν ἐπὶ πολιτικῶν ζητημάτων. Ἡ ἰδεολογία τοῦ συναισθήματος ὅμως εἶναι πάντοτε ἀνωτέρα τῆς οὐσίας τῆς ψυχρᾶς λογικῆς καὶ τῆς ὀρθῆς βουλήσεως.

Ἐρευνήσαμεν ὡσαύτως τὸ γεγονός τῆς μὴ ἀντιδράσεως τοῦ Ὀρατίου ἐν τῷ πολέμῳ τῶν ὅπλων διὰ τοῦ πολέμου τῶν ἰδεῶν, ἀπεδείξαμεν δὲ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀδυναμία τοῦ ποιητοῦ νὰ προβάλλῃ πρωτοτύπου ὑφῆς ἰδέας καὶ ἀξίας παγκοσμίῳ κύρους ὀφείλεται κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν ἀδυναμίαν ὡσαύτως τῆς ἄρσεως αὐτοῦ εἰς χώρον ὑπεράνω τῶν προσωπικῶν φιλοδοξιῶν καὶ τῶν ἀτομικῶν ὀφελημάτων αὐτοῦ.

Διεπιστώσαμεν ὅτι ὁ ποιητικὸς ἰδεαλισμὸς τοῦ ὄντως μεγάλου λυρικοῦ ποιητοῦ τῆς Βενουσίας εὐρίσκεται εἰς ἀρραγῇ συμμαχικὴν θέσιν μετὰ τῶν ἰδεῶν τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, ἐνῶ ἀντιθέτως ὤφειλε, καθ' ἡμᾶς, ὁ Ὀράτιος νὰ ὑπηρετῇ τὰς ἀπαραγράπτους ἀξίας καὶ τὰ ἀναφαίρετα δικαιώματα τῶν λαῶν.

Ἡ θεοποίησις ἐξ ἄλλου τῆς προσωπικότητος τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ἐντὸς τῶν πλαισίων ἐνασχήσεως βαθυτάτης ἐπιδράσεως τῶν κατορθωμάτων αὐτοῦ ἐπὶ τὸν ῥωμαϊκὸν λαὸν καὶ κατὰ στενωτέραν ἔννοιαν ἐπὶ τὸν Ὀράτιον. Ἡ ἀδιαμφισβητήτου κύρους ἔξοχος διάνοια τοῦ Ῥωμαίου αὐτοκράτορος καὶ τὰ ἔξοχα ἐπιτεύγματα τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ ἐφ' ὧν ὅλων τῶν τομέων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἐν Ῥώμῃ, ἐπόμενον ἦτο νὰ ἐπηρεάσουν κατὰ τρόπον θετικὸν τὸν νοῦν καὶ τὴν διάθεσιν τοῦ ποιητοῦ. Κατελήξαμεν δὲ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Ὀράτιος, θεοποιήσας τὸν Αὐγούστου, ἐθεοποίησεν αὐτὴν ταύτην τὴν ἰδέαν τῆς ἀκαταβλήτου ἰσχύος τοῦ Ῥωμαϊσμοῦ ἐφ' ὧν ὅλων τῶν τομέων δράσεως καὶ ἐπενεργείας αὐτοῦ.

Ἐξετάσαντες τὸν σημασιολογικὸν χαρακτῆρα τῆς ποιήσεως τοῦ Ὀρατίου ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀρχάς, τὴν οὐσίαν καὶ τοὺς παράγοντας διαμορφώσεως τῆς ἰδέας τῆς ἐνασχήσεως καὶ ἐφαρμογῆς τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῆς Ῥώμης, ὠδηγήθημεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ χαρακτῆρ τῆς ποιήσεως τοῦ Ὀρατίου ὑπῆρξε καθ' ἔξοχον ἐθνικὸς, ῥωμαϊκὸς μὲ τὴν ἔννοιαν δηλονότι ὅτι ἀπεσκοπεῖ νὰ ἀπαθανατίσῃ καθαρῶς τὰς ῥωμαϊκὰς ἀρετὰς καὶ ἀξίας ἐν γένει.

Ἀποτελῶν, ὡς γνωστόν, ὁ ποιητὴς τὸν κυριώτερον πόλον ἔλξεως τῶν πνευματικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐν γένει ἐνδιαφερόντων αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἐμποιήσῃ εἰς πάντας τὸν ὕψιστον σεβασμόν, ὡς καὶ τὴν ἀπόλυτον ἐκτίμησιν περὶ αὐτοῦ. Ὁ Ὀράτιος κατὰ ταῦτα ἔχει σαφῇ ἐπίγνωσιν τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ προορισμοῦ, δι' ὃ καὶ κρίνει ἀναγκαίαν τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ τοποθέτησιν. Γνωρίζει δὲ καλῶς αὕτη ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ λήψις σοβαρᾶς καὶ ὑπευ-



θύνου πολιτικῆς θέσεως δὲν εἶναι μόνον δεῖγμα προσωπικῆς παρορμήσεως, λόγῳ πολιτικῆς θέσεως αὐτοῦ, ἀλλ' εἶναι τούναντίον ἀδήριτος ἐπιτακτικὴ πραγματικότης ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τῶν ποικιλωνύμων ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων καὶ γεγονότων.

Ὡς γνωστόν, πᾶς πνευματικὸς ἀνὴρ, ἔχων κατανοήσει τὸ ὕψιστον χρέος αὐτοῦ ἔναντι τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ὀφείλει νὰ καταστή ὁ ἐξάγγελος ἔστω μιᾶς ἐνόπλου εἰρήνης καὶ ὅχι ὁ ὑποστηρικτὴς μιᾶς ἀποτροπαίας συρράξεως. Καίτοι ὅμως ἡ γνώμη ἡμῶν αὕτη δὲν εὐρίσκει ἔδαφος παρ' Ὀρατίῳ, ἐν τούτοις διεπιστώσαμεν ὅτι ὁ γόνος τῆς Βενουσίας ὑπῆρξε σαφὴς γνώστης τῆς πολιτικῆς δεοντολογίας, ἀρθεὶς εἰς ὕψος ἱκανὸν διὰ νὰ ἀντιληφθῇ ἐκεῖθεν τὸ μέγεθος τοῦ χρέους αὐτοῦ καὶ διὰ νὰ προβῇ εἰς τὴν ἀνάληψιν τῶν εὐθυνῶν αὐτοῦ.

Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τοῦ Ὀρατίου ὡς ποιητοῦ εἰς τὴν λῆψιν ὁρθῆς πολιτικῆς θέσεως κατέστη ἀναγκαία συνεπεία τῶν ὡς ἄνω ἐκτεθέντων λόγων. Ἡ υἱοθέτησις τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῆς Ῥώμης, ἡ καταδίκη τῶν ἐμφυλίων πολέμων, τῶν συντελούντων εἰς τὴν ἀδικαιολόγητον κατάρτησιν τῶν Ῥωμαίων δυνάμεων, ἡ τήρησις ἀνεξαρθήτου πολιτικῆς ἔναντι τῶν μεγίστων ζητημάτων, ἔστω καὶ πρωῒμου ἀνθρωπιστικοῦ ἐνδιαφέροντος, ἀπομένου τῆς τύχης τῶν κατακτηθέντων λαῶν καὶ ἡ ἐξύμνησις τοῦ Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου τοῦ αὐτοκράτορος ἐνσαρκωτοῦ τῶν μεγίστων κατακτήσεων τῶν Ῥωμαίων, καὶ δὴ καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ χρυσοῦ αἵωνος, παρέχουν σαφεστάτην τὴν εἰκόνα τῆς πολιτικῆς τοποθετήσεως τοῦ Ῥωμαίου λυρικοῦ ποιητοῦ Ὀρατίου.

Ἐκ πάντων τούτων εὐκρινὲς ἐξήχθη τὸ συμπέρασμα συμφώνως πρὸς τὸ ὁποῖον ὁ Ὀράτιος δὲν ὑπῆρξε κυρίως ὁ ὑποστηρικτὴς τοῦ προσώπου φορέως τῆς ιδέας τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῆς Ῥώμης, ἀλλ' αὐτῆς ταύτης τῆς οὐσίας τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς. Ἐξύμνησε σαφῶς τὸν Ὀκταβιανὸν Αὐγούστον ὡς δημιουργὸν τοῦ *Imperium Romanum*, ἀλλ' ὅμως ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ῥωμαίου ἡγεμόνος ὁ Ὀράτιος ἐξύμνει τὸ ἰδεώδες τῆς Ῥωμαϊκῆς ἰσχύος, ἡ ὁποία ἦτο ἡ ἀπαραίτητος προϋπόθεσις διὰ τὴν ἐπέκτασιν καὶ ἐδραίωσιν ἐνὸς τόσοῦ ἀπεράντου κράτους.

Ἡ ποίησις τοῦ Ὀρατίου, ἐκφράζουσα ἐπιδεξιῶς τὸν ἀγῶνα καὶ τὴν ἀγωνίαν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, συντελεῖ κατὰ τρόπον ἀπολύτως ἐποικοδομητικὸν εἰς τὴν δημιουργίαν εὐπαγοῦς ἀντηρίδος, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐδράζεται ἡ μεγαλοφυῆς ιδέα τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ἐπεκτατισμοῦ, τοῦ ἰδεώδους ἐκείνου δηλαδὴ τοῦ ἐκφράζοντος κατὰ τρόπον ἀναμφίλεκτον τὴν ἔντασιν τῆς κατακτητικῆς ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων ὄλων τῶν χωρῶν σχεδὸν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου.

Ὁ Ὀράτιος, ἄπειρος ὢν τοῦ βάθους καὶ τῆς οὐσιαστικῆς ἐρμηνείας τῶν δυσχερεστάτων πολιτικῶν προβλημάτων καὶ ἀπολύτως ἔμπειρος τῶν πυχῶν τῆς ἀνθρωπίνης ἀγωνίας, κατέστη ὁ ἰδανικώτερος ὕμνητής τόσοῦ τῆς Ἀπολλωνίου δάφνης, ὅσον καὶ τῆς Αὐγούστειου δόξης.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

1. E. Courbaud, *Horace, sa vie, sa pensée à l'époque des Épitres*. (Étude sur le premier livre). Paris 1914, σ. 127. —
2. Hor. Epist. I 18, 52-57.—
3. W. Kunkel, Über das Wesen des augusteischen Prinzipats, σσ. 311-335 ιδ. σ. 313. Ὡσαύτως ἐν: *Gymnasium*, 68 (1961) 353-370, cf. W. Schmittenner, *Augustus*. Darmstadt 1969, σσ. 311-335.—
4. A. Ronconi, *Orazio.. Le Satire..* Firenze 1970, σσ. 18-19.—
5. Καίτοι ἡ ἔποψις αὕτη ἀντιτίθεται πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Ὀρατίου, κατὰ τὴν ὁποίαν (Hor. Carm. III 1, 1: Odi profanum volgus et arceo; = Μισῶ τὸν χυδαῖον ὄχλον καὶ ἐμποδίζω) καθίσταται ἀποδεκτὴ ὑφ' ἡμῶν, συμφωνοῦντες καὶ πρὸς τὸν O. Weise - 'I. Χαντέλγν: *Χαρακτηρισμός τῆς Λατινικῆς Γλώσσης*. Ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 105). «Νόμος αὐτοῦ (sc. Ὀρατίου) ἐμπεδος εἶναι τὸ φεύγειν τὸν ρῦπον τοῦ χυδαίου λόγου. Ἐπὶ τῆς σημασίας αὐτοῦ εἶναι ἐπιγεγραμμένον: *odi profanum volgus — verborum — et arceo*». Ἡ θέσις αὕτη αἶρει πᾶσαν ἀντίθεσιν τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸ ἀνώνυμον πλῆθος τῶ Ῥωμαίων.—
6. V. Pöschl, *Horaz und die Politik*. Heidelberg 1963². σ. 10.—
7. M. F. Dübner, *Oeuvres d'Horace*. Paris 1889, p. IX.—
8. A. W. Verrall, *Studies, Literary and Historical in the Odes of Horace*. Washington 1969², σ. 92.—
9. V. Pöschl, *Die grosse Maecenasode des Horaz*. Heidelberg 1961, σσ. 18-19.
10. Hor. Carm. III 29.—
11. F. Olivier, *Les Épodes d'Horace*. Paris 1917, σ. 16.—
12. A. La Penna, *Q. Horazio Flacco. Le Opere*. Firenze 1969, p. XX.—
13. A. Walz, *De variation de la langue et de la métrique d'Horace dans ses différents ouvrages*. Roma 1968², σ. 3.—
14. W. Büsch, *Horaz in Russland. (Studien und Materialien)*. München 1964, σσ. 25-26.—
15. M. H. Rigault, *Oeuvres complètes d'Horace traduites en français. (Étude sur Horace)*. Paris MDCCCLVI, p. II.—
16. A. La. Penna, *Orazio et la morale mondana Europea*. Firenze 1969, σ. 108.

III.

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ

(ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΑΙ)*

Ἡ διάσπασις τῆς κλασσικῆς Ἀρχαιότητος εἰς ἑλληνικὴν καὶ ῥωμαϊκὴν ἤρchiσε πραγματουμένη εἰς τὰς δυσμὰς τοῦ 18ου αἰῶνος. Ἡ σύγχρονος Ἐπιστήμη ἀπεπειράθη νὰ συνενώσῃ τὰς δύο αὐτὰς ἐπὶ μέρους ἐθνικὰς ἐνότητας, ἑλληνικὴν καὶ ῥωμαϊκὴν, διὰ νὰ τῆς δοθῇ ἡ δυνατότης σφαιρικῆς ἐξετάσεως τῆς Λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς τῷ αὐτοκράτορος Ὁκταβιανοῦ Αὐγούστου (63 π.Χ. - 14 μ.Χ.). Ἡ ἑλληνορωμαϊκὴ πνευματικὴ ταύτισις ἀποτελεῖ ἔκφρασιν τῆς πολιτισμικῆς ἀκτινοβολίας τοῦ Ῥωμαϊσμοῦ κατὰ τὸν χρυσοῦν αἰῶνα τῆς περιόδου τοῦ Ὁκταβιανοῦ Αὐγούστου.

Οἱ Ῥωμαῖοι, ἐλθόντες εἰς ἐπαφὴν μὲ τοὺς Ἕλληνας, ἀφομοίωσαν ὅλα ἐκεῖνα τὰ πνευματικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν καὶ τὴν γενικωτέραν ὑπόδομην τῆς περαιτέρω πνευματικῆς των ἐξελιξέως μὲ κορύφωσιν τὴν περίοδον τῶν τεσσάρων δεκαετηρίδων (60-20 π.Χ.). Οἱ Ῥωμαῖοι ἐμιμήθησαν τὰ ἑλληνικὰ πρότυπα, εἴτε ἦσαν γραπτὰ, εἰς τὰς περιπτώσεις τῶν ὑποθέσεων καὶ ἄλλα —εἴτε ἦσαν ἔργα τέχνης, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχωμεν πληθώραν ῥωμαϊκῶν ἀντιγράφων. Ἀπότοκον αὐτῆς τῆς *imitatio* (=μίμησης) ἦτο νὰ δημιουργηθοῦν ῥωμαϊκὰ πρότυπα ἀντίστοιχα τῶν ἑλληνικῶν, ἀλλὰ καὶ ἀντιστοιχία προσωπικότητων. Οἱ Ἕλληνες Ὀμηρος, Ἡσίοδος καὶ Θεόκριτος ἀναγεννῶνται εἰς τὸν Βεργίλιον, ὁ Πίνδαρος καὶ οἱ κυρίως Λυρικοὶ εἰς τὸν Ὀράτιον. Ἐπιλέξαντες οἱ Ῥωμαῖοι τοὺς Ἕλληνας ὡς πρότυπα ἐβελτίωσαν τὴν ἔννοιαν τοῦ Κλασσικοῦ ὡς τὴν τελειοτέραν μορφήν ὑποδειγματικοῦ προτύπου καὶ συγχρόνως συνέχισαν καὶ ὁλοκλήρωσαν τὴν ἑλληνικὴν γενικῶς διανόησιν ἀποδόσαντες εἰς αὐτὴν ὑπερχρονικὴν τάσιν ἐπιβιώσεως καὶ προοπτικῆς.

Ἐν ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ποιήσεως τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου εἶναι τὸ μνημειακὸν καὶ ἐπιβλητικὸν τοῦ ὅφους. Ὁ Βεργίλιος καὶ ὁ Ὀράτιος μὲ τὰ ἔργα των ἐκφράζουν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιβλητικοῦ καὶ μεγαλειώδους, ἔχοντες ὡς πρότυπον, ἀλλὰ καὶ ὡς κύριον σκοπὸν ὑμνήσεως τὸν Ὁκταβιανὸν Αὐγούστον μὲ τὰ λαμπρὰ μνημεῖα καὶ τὰς κατακτήσεις του. Εἶναι οἱ κατ' ἐξοχὴν αὐλικοὶ ποιηταί, συμφύροντες τὸν ναρκισσισμὸν των μὲ τὸ καλλιτεχνικὸν αἰσθητήριόν των. Τὰ βασικὰ μάλιστα χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς λατινικῆς κλασσικῆς ποιήσεως δύνανται νὰ ἀναιρεθοῦν εἰς τὴν τέ-

* Ἀνακοινώσις γενομένη τὴν 14.6.1992 εἰς τὴν «Παπαχαράλαμπειον» Αἰθουσαν Ναυπάκτου. Φιλοσοφικὸν Συμπόσιον Ναυπάκτου «Παράδοσις καὶ Δημιουργία». Ναύπακτος, 13-14.6.1992.

χην καὶ τὴν ποίησιν τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἁρμονία καὶ ἡ τάξις εἰς τὴν τέχνην ἐρεῖδονται ἐπὶ τῆς συμμετρίας καὶ τῆς ἀντιθέσεως, ἐπὶ τῆς μεγαλειότητος καὶ τῆς ἀπλότητος. Ἡ Ῥώμη ὑπῆρξε πάντοτε τμήμα τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, οἱ δὲ Ἑτροῦσκοι ὑπῆρξαν οἱ πρῶτοι μεταλαμπαδεύται τῶν ἑλληνικοῦ-ἰταλιωτικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸν ἀναγεννώμενον ῥωμαϊσμόν. Τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη, ἱστορηθέντα ἐπὶ τῶν ἑτρουσικῶν ἀγγείων, ἀποτελοῦν ἀψευδεῖς μάρτυρας τῆς ἑτρουσικῆς παρεμβάσεως. Ἡ ἐπαφή καὶ ἡ σχέσις Ῥώμης, Ἀθηνῶν οὐδέποτε διεκόπη.

Ἄλλο χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς Αὐγουστείου ποιήσεως εἶναι ἡ τάσις συνθέσεως ὁλοκλήρου τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ πολιτισμοῦ. Ἡ σύνθεσις καὶ ἡ ἀναχώνεσις τῆς ἀρχαίας ἰδεολογίας μέσα εἰς τὰ ἴδια τὰ δημιουργήματα ἀποτελοῦν ὑψίστην μορφήν τέχνης καὶ τεχνικῆς ἐκδηλώσεως. Ἡ σύνθεσις ἐδραιούται ἐπὶ τῶν ἀντιθέσεων, ὡς ἡ πολιτικὴ καὶ ἐπικουρείος ἀπραξία εἰς τὰ «Βουκολικὰ» τοῦ Βεργιλίου καὶ ἡ στωικὴ καὶ ἡ ἐπικουρείος φιλοσοφία εἰς τὸν Ὀράτιον. Ἡ κατανόησις τοῦ κόσμου ἔγκειται εἰς τὴν συμπάθειαν πρὸς τὸ τραγικὸν πάθος, πρὸς τὸ πεπρωμένον τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τὴν πολιτικὴν συνείδησιν, τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα καὶ τὴν εὐσεβῆ πίστιν τῶν ἡρωϊκῶν προτύπων, ὡς τοῦ Αἰνείου.

Σημαντικὸν ἀκόμη γνώρισμα τῆς Λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου εἶναι ἡ περαιτέρω συνθετικὴ κίνησις ἀπὸ τὸ ἐπὶ μέρους εἰς τὸ συμβολικὸν καὶ καθολικόν. Τὰ «Γεωργικὰ» τοῦ Βεργιλίου μᾶς ὑποδηλοῦν ἀνάγλυφον τὴν φθορὰν καὶ τὴν ἀναγέννησιν εἰς τὴν φύσιν, ἐνῶ ἡ «Αἰνείας» ἐρμηνεύει τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν πολιτικὴν τῶν θεῶν δυνάμεων. Ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία ἀποτελοῦν διὰ τὴν ποίησιν τῶν Αὐγουστειῶν χρόνων εὐρὺ φάσμα ἀφομοιώσεως καὶ ἐπιρροῆς. Οἱ Ῥωμαῖοι δὲν εἶχον ἰδίαν φιλοσοφίαν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν ὅτι εἰς τὴν ῥωμαϊκὴν λυρικὴν καὶ φιλοσοφικὴν ποίησιν ἐμπεριέχονται πολλὰ στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τὰ ὅποια μετέδωσαν εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον καὶ τὸν δυτικὸν πληθυσμόν. Ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ ἡ ποίησις τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου, ἀποσκοποῦν εἰς τὴν λύτρωσιν τοῦ ἀνθρώπου, συγχρόνως ὅμως ἡ αὐστηρὰ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τῆς Στοᾶς καὶ τῶν Ἐπικουρειῶν γίνεται σχετικῶς ἡπιωτέρα.

Κατὰ τὴν περίοδον τῆς Λογοτεχνίας, τὴν ὁποίαν ἐξετάζομεν, διακρίνομεν. ἔντονον τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ ἰδεαλισμοῦ καὶ πραγματικότητος. Ἡ ῥωμαϊκὴ τέχνη ἀποβαίνει περισσότερον προσωπικὴ καὶ ἀτομικὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴν. Οἱ Ῥωμαῖοι ὑπῆρξαν οἱ δημιουργοὶ τῆς πραγματικῆς προσωπογραφίας. Ὁ Ὀράτιος εἰς τὰς «Σατίρας», καὶ εἰς τὰς «Ἐπιστολάς» του ἐκθέτει σαφῶς πραγματοκρατικὰς καὶ αὐτοβιογραφικὰς λεπτομερείας καὶ ὑπάρχει ἔντονος ἡ σύνθεσις μετ' ἑλληνικὰ πρότυπα.

Τέλος εἰς τὴν Αὐγουστειον ποιητικὴν τέχνην ἔχομεν τὴν διεισδυσιν τοῦ αἰσθηματος εἰς τὴν ποίησιν. Ἡ μουσικότης τῶν λέξεων καὶ τῆς γλώσσης

γενικώτερον ἀποτελεῖ ἐκφρασιν τῶν ποικιλοτύπων συναισθημάτων. Ἡ δύναμις τῆς μουσικῆς καὶ τῆς λυρικῆς ποιήσεως, καθιερωμένη ὑπὸ ποιητῶν καὶ φιλοσόφων, βευστοποιεῖται εἰς λατινικὴν μορφήν. Ὀφείλομεν δὲ νὰ ἐξάρωμεν καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ἡ Αὐγούστιος ποίησις, ὡς μεταίχμιον τοῦ δύνοντος ἀρχαίου κλασσικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ὑποφώσκοντος Χριστιανισμοῦ.

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

- R. D' Alfonso, *La Letteratura Latina (Romana e Christiana)*. Napoli 1932.
 F. Aly, *Geschichte der römischen Literatur*. Berlin 1894. J. C. Bähr, *Geschichte der römischen Literatur*. Carlsruhe 1868⁴, I. — J. Bayet, *Litterature Latine*. Paris 1965. — E. Bender, *Storia della Letteratura Latina*. Roma 1914⁹. — L. Bieler - 'Α. Σκιαδᾶ, *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Λογοτεχνίας*. Ἀθήναι 1972². — E. Bignone, *Storia della Letteratura Latina*. Firenze 1946, I. — C. Brakmann, *Opstellen en Vertalingen*. Leiden 1934. — K. B. Büchner, *Römische Literaturgeschichte*. Stuttgart 1962³. — C. Cantu, *Storia della Letteratura Latina*. Firenze. 1864. — J. W. Duff, *A Literary History of Rome*. London. 1967⁵. — T. Frank, *Life and Literature in the Roman Republic*. Berkeley/Los Angeles 1965. — M. Hadas, *History of Latin Literature*. N. York - London 1968. — A. Kappelmacher - M. Schuster, *Die Literatur der Römer bis zur Karolingerzeit*. Potsdam 1934. W. Kroll, *Studien zum Verständnis der römischen Literatur*. Stuttgart 1924. — L. Laurand, *Manuel des Études Grecques et Latines*. Paris 1923³. (Fascicule v. Littérature Latine). — F. Leo, *Geschichte der römischen Literatur*. Darmstadt 1967². — R. Nikolai, *Geschichte der römischen Literatur*. Magdenburg 1881. — A. Nikotra, *Tesi di Letteratura Latina*. Roma 1971. — E. Norden, *Die römische Literatur*. Leipzig 1961. — V. Paladini - E. Castorina, *Storia della Letteratura Latina*. Bologna 1969. — E. Paratore, *Storia della Letteratura Latina*. Firenze 1961². — M. Patin, *Études sur la Poésie Latine*. Paris 1869, II. P. Pichon, *Histoire de la Littérature Latine*. Paris 1897. — A. Pierron, *Histoire de la Litterature Romaine*. Paris 1863³. — F. Plessis, *La poésie Latine*. Paris 1909. — O. Ribbeck, *Die römische Tragödie in Zeitalter der Republik*. Leipzig 1875. — 'Ο. Πίτβεκ - Σ. Κ. Σακελλαροπούλου, *Ἱστορία τῆς Ρωμαϊκῆς Ποιήσεως*. Ἐν Ἀθήναις 1897. I. — A. Ronconi - F. Bornmann, *Pagine critiche di Letteratura Latina*. Firenze 1966. (Passim). — A. Ronconi, *La Letteratura di Roma repubblicana e Augustea*. Bologna 1949. — Τοῦ αὐτοῦ, *Storia della Letteratura Latina*. — Σ. Κ. Σακελλαροπούλου, *Συνοπτικὴ Ἱστορία τῶν Λατινικῶν Γραμμάτων*. Ἀθήναι 1971³. — M. Schanz - C. Hosius, *Geschichte... Justinian. Die römische... Republik*. München 1927³, 1966 (=Handbuch der Altertumswissenschaft: VIII I), — W. Y. Sellar, *The Roman poets of the Republic*. N. York 1965³. — W. S. Teuffel, *Geschichte der römischen Literatur. Erster Band. Die Literatur der Republik*. Leipzig-Berlin. Berlin 1916. — Π. Τρεγδέρου - Ν. Δ. Τρικέως - Β. Ι. Σχινᾶ, *Ἱστορία συνοπτικὴ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ῥωμαϊκῆς φιλολογίας*. Ἐν Ἀθήναις 1852. — V. Ussani, *Storia della Letteratura Latina nelle età repubblicana e Augustea*. Milano 19506. — M. Valsa, *Die lateinische Tragödie und Marcus Pacuvius*. Berlin 1963. — Τοῦ αὐτοῦ, *Marcus Pacuvius. Poète tragique*. Paris 1957. — A. Vannucci, *Studi storici e morali sulla Letteratura Latina*. Firenze 1862². — G. Vitteli — G. Mazzoni, *Manuale della Letteratura Latina*. Firenze 1907.

IV.

ΔΟΚΙΜΙΟΝ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΤΟΥΛΛΟΥ

Ὁ Λατίνος λυρικός-ἐρωτικός ποιητὴς Γάιος Βαλέριος Κάτουλλος (87/84-57/54 π.Χ.) θεωρεῖται ἀπὸ τὴν μετ' ἐπιστήμης φιλολογικὴν ἔρευναν ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν πρόδρομος τῆς καλουμένης ὑποκειμενικῆς ῥωμαϊκῆς ἐρωτικῆς ἐλεγείας. Ὡς γνωστὸν ἀντίστοιχος ἐκπρόσωπος τῆς ἐρωτικῆς ἐλεγείας εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ποίησιν ὑπῆρξεν ὁ Μίμνερμος (600 π.Χ.) τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργον «Ναννὼ» ὑπῆρξεν ἰδιαίτερον καὶ ἀγαπητὸν ἐντρύφημα διὰ τοὺς Ῥωμαίους.

Τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Κατούλλου, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ 116 ποιήματα *Carmina* καὶ τὸ ὁποῖον διαιρεῖται ἀπὸ τοὺς κριτικούς φιλόλογους εἰς τρεῖς ομάδας, εἶναι γεγραμμένον εὐτέχνως καὶ εὐμεθόδως εἰς ποικιλίαν μέτρων. Εἶναι δὲ ἐπίσης ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι ἡ κατάταξις τῶν ποιημάτων ἀπὸ τὸν ποιητὴν γίνεται μὲ βάσιν τὸ περιεχόμενόν των, τὴν μορφήν καὶ τὴν αἰσθητικὴν καταξίωσιν καὶ ὅχι βάσει τοῦ χρόνου συγγραφῆς καθ' ἑνὸς ἀπὸ αὐτά.

Τόσον τὰ μέτρα, ὅπως προαναφέραμεν, ὅσον καὶ ἡ ποιητικὴ γλῶσσα τοῦ Κατούλλου ποικίλλουν. Εἰς τὴν ἐρωτικὴν ποίησιν, εἰς τὰς συνθέσεις ἐκεῖνας, εἰς τὰς ὁποίας ἐκχειλίζει τὸ συναίσθημα κυρίως, ὁ ποιητὴς χρησιμοποιεῖ κομψὰ καὶ τρυφεράς λέξεις, αἱ ὁποῖαι εὐαισθητοποιοῦν εἰς ἓνα ὑψηλὸν βαθμὸν τὸν μελετητὴν. Εἰς τὴν σκωπτικὴν ποίησιν διακρίνομεν τὴν ἄλλην ὄψιν τῆς ψυχῆς τοῦ Λατίνου ποιητοῦ, σχεδὸν τὴν ἔκφρονα. Εἰς τὰ σκωπτικά του ποιήματα ὁ Κάτουλλος προβαίνει εἰς εὐρείαν χρῆσιν ἀσέμνων, ἀνηθίκων καὶ χονδροειδῶν ἐκφράσεων, μὲ τὰς ὁποίας ἐπιχειρεῖ νὰ σκώψῃ τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος, ἀποκαθιστῶν τοιοῦτοτρόπως τὴν κατὰ τὸν ποιητὴν τρωθεῖσαν ἡθικὴν κατάστασιν τῶν προσώπων καὶ τῆς ἐποχῆς του.

Ἀπὸ λεκτικῆς πλευρᾶς ὁ Κάτουλλος ἀρέσκειται εἰς τὸ νὰ ὑποκορίζῃ, κάμνων συγχρόνως χρῆσιν λέξεων καὶ ἐκφράσεων τοῦ καθημερινοῦ βίου. Κατὰ τὴν χρῆσιν δὲ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κυρίων ὀνομάτων προτιμᾷ τοὺς τύπους τῆς ἀρχικῆς των κλίσεως. Χρησιμοποιεῖ ἀκόμη ὁ ποιητὴς τύπους ἀρχαϊκῶν λέξεων, γεγονὸς τὸ ὁποῖον διὰ τοὺς «Νεωτεριστὰς ποιητὰς» *Novi Poetae* (εἰς τὸν κύκλον τῶν ὁποίων ἀνῆκεν ὁ ποιητὴς) ἀποτελεῖ παρέκκλισιν. Νεόπλαστοι καὶ γενικῶς νεότευκτοι λέξεις παρουσιάζονται εἰς τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Κατούλλου.

Συγκρίνοντες τὸ ἔργον τοῦ Κατούλλου μὲ τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς ποιητὰς διαπιστώνομεν ὅτι δὲν ὑπάρχουν κοινοτυπίαί, οἱ αὐτοὶ τόποι ἐμπνεύσεως καὶ κοινὰ κίνητρα γλωσσικῶν ἐκφράσεων. Ἡ πολυπραγμοσύνη τῶν Ἀλεξανδρινῶν ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς κατουλλιανῆς ἀπλότητος, ἀλλὰ καὶ τῆς δυναμικότητος τῆς

ποιητικῆς του γλώσσης, με τὴν ὁποῖαν ὁ ποιητὴς προβάλλει καιρίας ιδέας, ἐννοίας καὶ πολυμόρφους ψυχικὰς μεταλλαγὰς καὶ καταστάσεις.

Τὸ ὕφος τοῦ Λατίνου ἐρωτικοῦ ποιητοῦ εἰς ἄλλα ποιήματα ἐκδηλώνεται ὡς εἰρωνικόν, εἰς ἄλλα ὡς ὑπαινικτικόν καὶ εἰς ἄλλα ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐπιθετικόν καὶ προσβλητικόν. Οἱ στίχοι του γενικῶς διακρίνονται διὰ τὴν ἔντονον αὐθορμησίαν καὶ τὴν συναισθηματικὴν των φόρτισιν. Τὸ ποικίλον τοῦ ὕφους τοῦ Κατούλλου χαρακτηρίζεται ὡς ἡρεμαῖον, ἀφηγηματικόν ἢ καὶ περιγραφικόν. Εἰς τὴν ἐρωτικὴν ποιήσιν ἐξωτερικεύεται ὅλη ἡ ψυχικὴ ἔντασις τοῦ ἐλεγειακοῦ ποιητοῦ τοῦ νεκροῦ στρουθίου καὶ τοῦ παραπλισμένου νεκροφασγῆλου. Εἰς αὐτὴν διακρίνομεν τὰς δύο ὀψεις τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ποιητοῦ, τὸν ἡρεμον καὶ λεπτόν καὶ χαρίεντα Κάτουλλον (*amo*) καὶ τὸν μαινόμενον καὶ ἐκφρονα καλλιτέχνην (*odi*). Τὸ πάθος τῆς ἀγάπης, ἀλλὰ καὶ τὸ πάθος διὰ τὸ ἀνέραστον συγχλονίζουσι τὸν ποιητικὸν δαιμονισμόν (θεῖσμόν) τοῦ ποιητοῦ, μεταβάλλοντα τὰ συναισθήματά του ἄλλοτε εἰς μίαν παλίρροian ἀφάτου ἀπελπισμοῦ καὶ ἄλλοτε εἰς μίαν ἀμωπὴν εὐδαίμονος παραμυθίας.

Ὁ Κάτουλλος με τὴν τέχνην του δικαίῳ τὸν σκοπὸν τῆς ἐλεγειακῆς ποιήσεως, καθ' ὅσον κατορθώνει νὰ συγκρατῇ τὰς ὑποκειμενικὰς ἀναγκαιότητας πρὸς τὰς ἀντικειμενικὰς ἀπαιτήσεις τῆς ποιητικῆς δεοντολογίας. Ἐπιτυγχάνει τὴν ἐνεργὸν κινητικότητά του εἰς ὅλους τοὺς χώρους τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ τῆς φαντασίας, τῆς πραγματοκρατίας καὶ τῆς φυσιοκρατίας. Ὁ θάνατος τοῦ στρουθίου δικαίῳ τὴν ἀναφορὰν τοῦ Κατούλλου διὰ τὰ σκότῃ τοῦ Ἄδου, ὁ ὁποῖος καταβροχθίζει τὰ πάντα. Εἶναι συναισθηματικός, ἐπιζητῶν ἔστω τὴν πρόσκαιρον ἱκανοποίησιν τῆς φιληδονίας. Ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἀπαυλωμένον ἑαυτόν του τὴν κατάπαυσιν τῆς φλυαρίας. Ἀναγνωρίζει καὶ υπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ εἶναι ἀγνὸς καὶ εὐσεβής, ἀσχέτως ἂν οἱ στίχοι του (τὰ στιχάρια) δὲν εἶναι. Ἡ φυσιοκρατία του ἐξαπλοῦται εἰς τὰ φυσικὰ φαινόμενα. Ἐπικαλεῖται τὸν φρικώδη καὶ λιμικὸν ἄνεμον. Ἀποστρέφεται πρὸς τὸν αἰῶνά του (πρὸς τὴν ἐποχὴν του), ἀποκαλῶν τοῦτον ἄδοξον καὶ ἄκομψον. Χαιρετίζει τοὺς γλυκεῖς ὁμίλους τῶν ἀκολούθων. Χαρακτηρίζει τὸν ποιητὴν χεῖριστον ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, εἰς ἀντίθεσιν πρὸς κάποιον, ὁ ὁποῖος ἀναδεικνύεται ἄριστος ἀπὸ ὅλους τοὺς πλουσίους κυρίους.

Αἰσθάνεται ἀπέχθειαν πρὸς τὴνσχόλην, τὴν ἀεργίαν, τὸ otium, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετον τοῦ negotium (= ἔργον, ἀπασχόλησις). Τονίζει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡσχόλη ἔγινεν αἰτία νὰ ἀπολεσθῶν βασιλεῖς καὶ εὐτυχεῖς πόλεις. Ἡ μελαγχολία ὁδηγεῖ τὸν ποιητὴν Κάτουλλον εἰς τὴν διατύπωσιν ἐρωτημάτων, ἀπευθυνομένων πρὸς τὸν Σουητώνιον ὅπως «Τί συμβαίνει Κάτουλλε; Διατί ἀναβάλλεις νὰ ἀποθάνῃς;» Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ὀφείλομεν νὰ τονίσωμεν τὸ γεγονός τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἡρέμου πένθους, ὡς χαρακτηριστικοῦ στοιχείου τῆς κατουλλεῖου ποιήσεως. Ὁ ἔρως πρὸς τὴν πατρίδα, ἡ πάτριος φιλία προβάλλονται ἐντόνως εἰς τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ κορυφαίου

ἔρωτικοῦ-λυρικοῦ ποιητοῦ τῆς Ῥώμης. Ἡ ἐπιθυμία του εἶναι νὰ εἶναι δημιουργὸς καὶ γεννήτωρ. Ἀναμφιβόλως εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν ἐναργὴς εἶναι καὶ ἡ παρουσία τοῦ θεοῦ μὲ συνεχεῖς ἐπικλήσεις πρὸς τοὺς θεοὺς, εἰς συνδυασμὸν πάντοτε πρὸς τὴν εὐσέβειαν (*pietas*), ἡ ὁποία θεωρεῖται μία ἀπὸ τὰς πλέον δυναμικὰς ἀξίας τῆς Ῥωμαίων. Ἐπικαλεῖται κανεὶς τοὺς θεοὺς, ὅταν εἶναι εὐσεβής, ὅταν ἐκπληροῖ δηλαδὴ τὰς ἀρχὰς τῆς *religio* (=θρησκείας, συνδέσεως τοῦ ἀπλοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ θεῖον). Ὁ βίος δηλητηριάζεται ἀπὸ τὰς πικρίας, ἡ φιλία προσβάλλεται ἀπὸ τὸν λοιμὸν τῆς ἀνευθυνότητος. Εὐτυχὴς λοιπὸν ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἀπαλλάσσει τὸν βίον ἀπὸ τὸ δηλητήριο, τὴν φιλίαν ἀπὸ τὸν λοιμὸν.

Ἡ κορύφωσις τῆς ποιήσεως τοῦ Κατούλλου προβάλλεται κυρίως μὲ τὴν χρῆσιν δύο ῥημάτων τοῦ *odi* (=μισῶ) καὶ τοῦ *amo* (=ἀγαπῶ). Ἡ ἀντίθεσις ὀδηγεῖ εἰς τὴν σύνθεσιν μὲ τὴν ἐπιγραμματικὴν καταξίωσιν τῶν ἐναλλασσομένων καὶ ἀλληλοσυγκρουομένων συναισθημάτων τοῦ ποιητοῦ. Εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ ἔργου του διερωτᾶται, ἐνίστε, ἂν δύναται νὰ κακολογῇ καὶ νὰ οἰκτεῖρη τὴν προσωπικὴν του ζωὴν. Τὸ νὰ δύναται νὰ κρίνῃ εὐμενῶς ἢ καὶ δυσμενῶς κανεὶς τὸν ἑαυτὸν του εἶναι ἀπότοκον ἰσχυρᾶς βουλήσεως καὶ ἀκεραίου χαρακτῆρος. Ἡ εἰλικρινὴς διαπίστωσις μιᾶς δικαίας αὐτοκριτικῆς ἀποτελεῖ ἀπαρασάλεuton θεμέλιον τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀτόμου καὶ ἰδίᾳ λυρικοῦ ποιητοῦ, ἀνατόμου τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς. Κατὰ τὸν Κάτουλλον οἱ θεοὶ εἶναι εὐτυχεῖς. Συνεπῶς πῶς δύναται ὁ Κάτουλλος νὰ θεωρηθῇ εὐτυχέστερος τῶν ἄλλων ἀνθρώπων καὶ μᾶλλον τῶν θεῶν; Διὰ μίαν εἰσέτι φορά, κατὰ τὸν ποιητὴν, ὁ ἀνθρώπος ὑποχρεῖται πρὸς τῶν θεῶν ἢ ἀνθρωπίνῃ εὐτυχίᾳ εἶναι ἡσσονος σημασίας ἀπὸ τὴν εὐτυχίαν τῶν θεῶν. Καὶ διερωτᾶται: «ποῖος θὰ ἡδύνατο νὰ εἴπῃ εἰς τὸν βίον, ὅτι αὐτὸ εἶναι εὐκαταῖον;».

ΑΝΑΛΥΘΕΝΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΤΟΥΛΛΟΥ

1) *Catull.* II 1-13. 2) *Catull.* III 13-18. 3) *Catull.* V 4-9. 4) *Catull.* VIII 12, 10-19. 5) *Catull.* XVI 5-6. 6) *Catull.* XXVI 5. 7) *Catull.* XLIII 8. 8) *Catull.* XLVI 9. 9) *Catull.* XLIX 6-7. 10) *Catull.* LI 15-16. 11) *Catull.* LII 1 καὶ 4. 12) *Catull.* LXIII 50. 13) *Catull.* LXXVI 16-20, 26. 14) *Catull.* LXXVII 5-6. 15) *Catull.* LXXXV 1-2. 16) *Catull.* CIV 1-2. 17) *Catull.* CVII 7-8.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

L. Alfonsi, «Nota Catulliana», *Aevum*, An. XLI, Fasc. I-II (1967) 153-154. — E. B. Antonarus, *Vergili Poemata Catullum passim redolent*. Athenis MCMLX, pp. 3-10. — Τοῦ αὐτοῦ, *Quantum Catullus apud Horatium valuerit. Quid Elegiaci Poetae Catullo debeant*. Athenis MCMLXIV (Passim). — Τοῦ αὐτοῦ, *Quid Ovidius e Catullo libaverit*. Athenis MCMLXIV, pp. 3-14. — J. Bayet, *Catulle, la Grèce et Rome. Entretiens. t. II*. Verone 1956, σ. 38. — Τοῦ αὐτοῦ — «Inerie e argurie in

Catullo». *Pagine critiche di Letteratura Latina scelte e ordinate* da A. Ronconie F. le Monnier. Firenze 1966, σ. 119. — Σ. Βάση, «'Ανάλεκτα εἰς τὸν 'Ρωμαῖον ποιητὴν Κάτουλλον». 'Εν 'Αθήναις 1904, σσ. 1-4. (= 'Ανατύπωσις ἐκ τῆς 'Επετηρίδος τοῦ 'Εθνικοῦ Πανεπιστημίου.). — J. P. Elder, «The "Figure of Grammars", in *Catullus 51*», *The Classical Tradition. Literary and Historical Studies in honor of H. Caplan*. N. York 1966, σ. 262. — D. Florio, *L'aureo Catullo*. Cosenza 1966. (Passim). — J. Granarolo, «Catulle et César». Extrait des *Annales de la Faculté des Lettres d'Aix*. XXXII, σ. 53-73. — Τοῦ αὐτοῦ, «La jeunesse au siècle de César d'après Catulle et Cicéron». Extrait des *Actes du Congrès de l'Association Guillaume Budé*. Lyon (8-13 Septembre 1958) 492. — Τοῦ αὐτοῦ, «L'heure de la vérité pour Tallus le cinède. (Catulle, XXV)», *REA*, τ. LX, no 3-4 (J-D. 1958) 290-306. — L. Hermann, «'A propos du petit navire de Catulle. (Poème IV)». *Hommages à M. Niedermann. Latomus*, τ. XXII (1948). 164. — O. Hezel, «Catull und das griechische Epigramm». *Tübinger Beiträge zur Altertumswissenschaft* hrg. von T. Meinhardt, W. Schmit, O. Weinreich. 17 Heft. Stuttgart 1932, σσ. 1-78. (Kohlhammer). — O. Immisch, *Catulls Sapho*. Heidelberg 1933 (Passim). — C. K. Kapnukayas, *Catull und Phalaekos*. Athen 1930, σσ. 5-14. — X. K. Καπνουκάγια, «Τὸ πρότυπον καὶ ὁ μιμητὴς τοῦ 46ου ποιήματος τοῦ C. Valerii Catulli», *Ἐπιστημονικὸν Μνημόσυνον Γ. Κ. Γαργίza*. 'Αθήνησι 1939, σσ. 5-9. — Μ. Κικίλια, «'Η ἑρωτικὴ ποίηση τοῦ Κατούλλου», *Παρουσία*, 5 (1987) 45. — Δ. Ε. Κουτρούμπα, *Τὰ κατὰ τοῦ Καίσαρος ποιήματα τοῦ Κατούλλου*. 'Εν 'Αθήναις 1974, σσ. 12-16. — W. Kroll «L'epilio da Catullo a Ovidio». *Pagine* (ἔνθ' ἄνωτ.), σ. 290. — T. T. Kroon, *Quaestiones Catullianae*. Lugduni Batavorum MDCCCLXIV, pp. 8-20. — B. Lavagnini, *Callimache. La chioma di Berenice*. Pisa 1929. (Passim). — O. Lieberg, *Puella divina*. Die Gestalt der göttlichen Geliebten bei Catull im Zusammenhang der antiken Dichtung. Amsterdam 1962. (Passim). — J. W. Loomis, «Dissecting Catullus. Carmen 2.», *ΕΕΦΣΠΘ*, 15 (1976) 161-169. — Δ. Μασούρη, «Τὸ πρότυπον τοῦ LI ποιήματος τοῦ G. Valerii Catulli», *Πλάτων*, τ. IE, τεύχ. 29/30 (1963) 154-159. — Θ. Δ. Παπαγγελῆ, «Κάτουλλος 83.3 (Mule, nihil sentis)», *ΕΕΦΣΠΘ*, 17 (1978) 264-270. — G. Pezzotta, «La prima scena del carme 64 di Catullo», *Pagine*, (ἔνθ' ἄνωτ.), σ. 136. — A. Ronconi, «L'ironia di Catullo», *Pagine*, (ἔνθ' ἄνωτ.), σ. 143. — A. Salvatore «Rapporti tra *nugae* e *carmina docta* nel canzoniera Catulliana», *Pagine*, (ἔνθ' ἄνωτ.) σ. 144. — E. Schäfer, «Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull», *Hermes*. H. 18. Niesbaden 1966. (Passim). — I. Schnelle, «Untersuchungen zu Catulls dichterischer Form», *Philologus*. V. 25, H3 (1933). (Passim). — J. R. W. Slinger, *Quattro riduzioni dal latino di Valerio Catullo*. Napoli 1965. (Passim). — F. Stoessl, *C. Valerius Catullus*. Mensch-Leben-Dichtung. Meisenheim am Glan 1977, σσ. 174-177. — K. T. Tammerung, *Quaestiones Catullianae*. Lugduni Batavorum 1864, pp. I-XII, σσ. 1-136. — A. Tartara, *Animadversiones in locos nonnullos Valerii Catulli et Titi Livi*. Romae 1882. (Passim). — Γ. 'Αθ. Τουρλίδου, *Τὸ ἥρεμον πένθος παρὰ Κατούλλω*. 'Εν 'Αθήναις 1970, σσ. 5-13. — Τοῦ αὐτοῦ, *Ἑρμηνευτικὸν σχόλιον εἰς Κάτουλλον, (IV 7)*. 'Αθήναις 1989, σσ. 5-7. (= *EEKM*, τ. 12 (1995) 149-151). — A. Traglia, «Catullo e i suoi modelli greci nella critica più recente», *Pagine*, (ἔνθ' ἄνωτ.), σ. 119. — A. Traina, «La preghiera agli dei», *Pagine*, (ἔνθ' ἄνωτ.), σ. 149. — Μ. Τρομάρα, «Catullus c. LXI. («Satis diu/lusisti nucibus»). στ. 125-26)», *ΕΕΦΣΠΘ* 18 (1974) 463-475. — O. Weinreich, *Die Distichen des Catulls*. Darmstadt 1964² (Passim). — U. v. Wilamowitz - Moellendorf, «L'inno a Diana di Catullo», *Pagine*, (ἔνθ' ἄνωτ.) σ. 125. — Τοῦ αὐτοῦ, «Il carme 64 di Catullo», *Pagine*, (ἔνθ' ἄνωτ.), σ. 133. (Προσθ. J. Granarolo, *L'oeuvre de Catulle*. Paris 1967).

V.

ΔΙΟΡΘΩΤΙΚΑ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΑΝΔΕΚΤΗΝ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ

Ἀναγινώσκομεν εἰς τὸν Πανδέκτην τοῦ Ἰουστινιανοῦ 48, 8, 1-3 (ἐκδ. Th. Mommsen - P. Krueger, Βερολῖνον 1928² ὅτι ὁ νομοῖστωρ Μαρκιανός, ἀναγράφων καὶ ἐρμηνεύων τὸν Κορνήλιον Νόμον περὶ ἀνθρωποκτόνων καὶ φαρμακευτῶν (*Lex Cornelia de Sicariis et Veneficis*), λέγει ὅτι εἰς τὸν νόμον αὐτὸν ὑπέκειτο ὁ παρασκευάσας ἢ πωλήσας ἢ ἀπλῶς παρασχὼν ὄχι μόνον ἀνθρωποκτόνον δηλητήριον *venenum necandi hominis causa*¹, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει φάρμακα κακῆς οὕτως εἰπεῖν προθέσεως *mala medicamenta*, τὰ ὅποια ὅμως, ὀρίζομενα εἰς ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰ *medicamenta* δηλητήρια *non mala venena* ἢ *venena ad sanandum* περιελάμβανον καὶ τὰ λεγόμενα *amatoria*².

Τὰ *amatoria* ταῦτα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὰ διάφορα ἐρωτικά φίλτρα καὶ μάλιστα αὐτὰ τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν σύλληψιν ἐν γένει ἢ τὴν κύησιν φάρμακα, καὶ διὰ τοῦτο, καθὼς περαιτέρω ὁ αὐτὸς Μαρκιανὸς ἀναφέρει, κατὰ τὸ δόγμα τῆς Συγκλήτου δὲν καθυπεβάλλετο εἰς τὸν νόμον ἢ φαρμακίς, ἢ ὄχι βεβαίως ἀπὸ κακῆν πρόθεσιν, ἀλλὰ ἀπὸ κακῆν ἀρχὴν παρασχούσα φάρμακον βοηθητικὸν τῆς συλλήψεως *medicamentum ad conceptionem*, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο ἀπέβη θανατηφόρον εἰς τὴν λαβοῦσαν³, ἐνῶ πάλιν κατ' ἄλλο δόγμα τῆς Συγκλήτου καθυπεβάλλοντο οἱ *pigmentarii*, ἦτοι οἱ παρασκευασταὶ ἢ πωληταὶ φαρμάκων, οἱ ἀκρίτως παρασχόντες κάποια ὀρισμένα δηλητήρια, *lustramenti causa*, ἦτοι ὡς καθαρτικά: *Alio senatus consulto effectum est, ut pigmentarii si cui temere cicutam salamandram aconitum pityocampas aut bubrostim madragoram et id, quod lustramenti causa dederint cantharidas*⁴.

1. Dig. 48, 8, 1, § 1: *Marcianus libro quarto decimo institutionum Lege Cornelia de sicariis et veneficis tenetur, qui hominem occiderit... Praeterea tenetur, qui homini necandi causa venenum confecerit dedit...*, καὶ περαιτέρω 48, 8, 3 § 1: *Marcianus libro quarto decimo institutionum eiusdem legis Corneliae de sicariis et veneficis capite quinto, qui venenum necandi hominis causa fecerit vel vendiderit vel habuerit plectitur.*

2. Dig. 48, 8, 3 § 1: *Eiusdem legis poena adficitur, qui in publicum mala medicamenta vendiderit vel hominis necandi causa habuerit. Adiectio autem ista veneni mala ostendit esse quaedam et non mala venena. Ergo nomen medium est et tam id quod ad sanandum, quam id, quod ad occidendum paratum est, continet, sed et id quod amatorium appellatur: sed hoc solum notatur in ea lege, quod hominis necandi causa habet.*

3. Dig. 48, 8, 3 § 2: *Sed ex senatus consulto relegari iussa est ea, quae non quidem malo animo, sed malo exemplo medicamentum ad conceptionem dedit, ex quo ea qua acceperat decesserit.*

4. Dig. 48, 8, 3 § 4.

Τοιουτοτρόπως ἀπὸ τὸ χωρίον αὐτὸ τοῦ Πανδέκτου ὑποθέτομεν ὅτι, εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πρῶτον δόγμα τῆς Συγκλήτου, τὸ ὁποῖον, ὡς εἴπομεν, ἀνεφέρετο εἰς τὰ βοηθητικὰ τῆς συλλήψεως ἢ τῆς κηρύσεως φάρμακα, τὰ καλούμενα ὑπὸ τῶν παλαιῶν «κυητήρια», τὸ δεύτερον δόγμα ἀφεώρα εἰς τὰ κωλυτικὰ τῆς συλλήψεως ἢ τῆς κηρύσεως, τὰ λεγόμενα «ἀτόκια» ἢ «φθορία» ἢ καὶ «καταμηνίων ἐπαγωγὰ».

Πράγματι τὰ εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Πανδέκτου εἰδικῶς ἀναγραφόμενα φάρμακα εἶναι ἐκ τῶν καλουμένων «φθαρτικῶν», τὰ ὁποῖα, ὡς γνωστὸν, ὑπὸ τύπον πεσσῶν ὑποτιθέμενα εἰς τὴν μήτραν τῶν γυναικῶν ἢ ὑπὸ τύπον σκευασιῶν ἐπαλειφόμενα εἰς τὸ στόμιον αὐτῆς, ἐνεργοῦν προφυλακτικῶς ὡς πρὸς τὴν σύλληψιν ἢ ἀμβλωτικῶς ὡς πρὸς τὴν κύησιν. Εἰς μὲν τὴν πρώτην περίπτωσιν ἀποκτείνουσι μὲ τὴν τοξικὴν των δρᾶσιν τὸ σπέρμα, εἰς δὲ τὴν δευτέραν φονεύουσι τὸ ἔμβρυον μετὰ τὴν γονιμοποίησιν τοῦ ὥαριου, εἴτε ἀμέσως μὲ ὁμοίαν τοξικὴν δρᾶσιν ἐπ' αὐτοῦ, εἴτε ἐμμέσως μὲ τὴν διεγέρσιν τῆς μήτρας εἰς συστολὰς καὶ ἀποτόμους κινήσεις, ὁλεθρίας διὰ τὸ κυοφορούμενον.

Ἄλλὰ καὶ τὰ ἄλλα, τὰ εἰς τὸ ἴδιον χωρίον, φάρμακα τὰ λεγόμενα γενικῶς ὅτι παρείχοντο *lustramenti causa*, φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ ἴδια τὰ καθαρτικά, τὰ ὁποῖα ὁμοίως εἶναι ἀμβλωτικά, ἀφοῦ ὡς γνωστὸν ἐπίσης, κατὰ τὴν δραστηριότητά των, καθ' ἓν ἀπὸ αὐτὰ μὲ ἰσχυροτέρας ἢ μετριοτέρας δόσεις ἀπὸ τοῦ στόματος ἰδιαίτερος παρεχόμενον εἰς τὰς ἐγκύμονας, προκαλοῦν εἰς αὐτὰς σφοδρὰς γαστρεντερικὰς διαταραχάς, μὲ τὰς ὁποίας, εἴτε διεγείρουσι τὰ οἰκτεῖα συσταλτικὰ νεῦρα τῆς μήτρας, καὶ προκαλοῦν συστολὰς αὐτῆς καὶ κινήσεις ὁμοίας πρὸς τὰς προκαλουμένας μὲ ὑπόθετα, εἴτε προξενοῦν πολλὴν συμφορῇσιν αἵματος εἰς τὴν ἰδίαν τὴν μήτραν καὶ εἰς τὴν πύελον καὶ ἀποκολλοῦν τοιουτοτρόπως τὸ κινούμενον ἀπὸ τὰς προστρώσεις του μὲ τὴν γιγνομένην ἐνδομήτριον αἰμορραγίαν.

Τοιουτοτρόπως, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν δύναμιν, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν ὅτι ἔχει καθ' ἓν ἀπὸ τὰ φάρμακα αὐτά, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ μνημονευθὲν χωρίον τοῦ Πανδέκτου καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὴν χρῆσιν, τὴν ὁποίαν ἔχουν σήμερον εἰς τὴν φαρμακευτικὴν καὶ ἰατρικὴν καθόλου ἐπιστήμην, διὰ τὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας εἶχον ἄλλοτε οἱ ἄνθρωποι διὰ τὴν δύναμιν καὶ τὴν χρῆσιν αὐτῶν, μαθάνομεν ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς παλαιούς ἰατροὺς καὶ φαρμακολόγους, καὶ μάλιστα ὑπὸ τοῦ Διοσκορίδου, εἰς τὸν ὁποῖον διὰ μὲν τὸ κώνειον *cicuta* ἀναγινώσκομεν σχετικῶς ὅτι «ἔστι ... καὶ αὐτὸ τῶν φθαρτικῶν κατὰ ψύξιν ἀναιροῦν⁵», διὰ δὲ τὸ ἀκόνιτον *aconitum* σχεδὸν παρεμφερῶς, ὅτι ἦτο καὶ αὐτὸ τῶν φθαρτικῶν φαρμάκων, ἀφοῦ: «κτείνει... καὶ παρδάλεις καὶ σῦς καὶ λύκους καὶ πᾶν θηρίον κρεαδίους ἐντιθέμενον καὶ παραβαλλόμενον⁶», ἐνῶ διὰ

5. Διοσκ. 4, 78, 1. (M. Welmann, 1906-1914)

6. Διοσκ. 4, 76, 1.

τὸν μανδραγόραν *mandragoras* ῥητῶς μάλιστα ὅτι «καθ' ἑαυτόν... ὅσον ἡμιώβιον προστιθεὶς ἔμμηνα καὶ ἔμβρυα ἄγει⁷⁾».

Ὡσαύτως καὶ περὶ τῶν κανθαρίδων *cantharides* εὐρίσκομεν εἰς τὸν Διοσκορίδην ἀναγραφόμενον ὅτι ἀγούσι... καὶ ἔμμηνα πεσσοῖς μαλακτικοῖς μιγεῖσται⁸⁾, ἀπὸ ὅπου δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ὅτι ἐκρησιμοποιοῦντο καὶ πρὸς ἀμβλώσεις, ἀφοῦ γνωρίζομεν ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ ἐμμηναγωγὰ εἶναι καὶ ἀμβλωτικά, διὰ δὲ τὴν σαλαμάνδραν *salamandra* ὅτι «εἶδος ἐστὶ σαύρας νωχελές», καὶ μάλιστα ὅτι ἔχει ὁμοίαν πρὸς τὰς κανθαρίδας δύναμιν, ἀφοῦ μάλιστα εἰς κάποιαν ἄλλην περίπτωσιν «μείγνυται» σηπταῖς καὶ ὀλκωτικαῖς δυνάμεσι καὶ λεπρικαῖς, ὡς ἡ κανθαρίς καὶ ἀποτίθεται ὁμοίως⁹⁾.

Ἀλλὰ τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς κανθαρίδας δύναμιν ἀναγινώσκομεν ἐπίσης εἰς τὸν Διοσκορίδην ὅτι ἔχουν καὶ αἱ πιτύναι κάμπαι *pityocambae* καὶ αἱ λεγόμεναι βουπρήστες, «εἶδος οὔσαι κανθαρίδων», τῶν ὁποίων ἡ «δύναμις... κοινή, σηπτική, θερμαντική, ἐλκωτική, ὅθεν μείγνυται φαρμάκοις τοῖς πρὸς τὰ καρκινώδη, καὶ λέπρας, καὶ λειχήνας ἀγρίους θεραπεύουσιν¹⁰⁾».

Νομίζομεν λοιπὸν ὅτι ἡ εἰς τὸ εἰρημένον χωρίον τοῦ Πανδέκτου γραφὴ *bubrostim* προῆλθεν ἀπὸ κακὴν ἀνάγνωσιν τοῦ *bubrestes* καὶ τοιουτοτρόπως ἐφέρετο ἀπὸ παλαιὰ εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς, ἀφοῦ καὶ ἀργότερον εἰς τὰ Βασιλικά καὶ εἰς τὸν ἴδιον τὸν Κορνήλιον Νόμον περὶ ἀνθρωποκτόνων καὶ φαρμακευτῶν τὴν ἰδίαν «βούβρωστιν» εὐρίσκομεν μετὰ τῶν δηλητηρίων ἀναγραφομένην: «Κατέχεται τῷ περὶ ἀνδροφόνων νόμῳ καὶ ὁ πιγμεντάριος προπετῶς διδούς τινι φάρμακον ἢ σαλαμάνδραν, ἢ ἀκόνιτον, ἢ πιτυοκάμπην, ἢ βούβρωστιν, ἢ μανδραγόραν, ἢ κανθαρίδας¹¹⁾».

Ἐνῶ ὅμως αἱ «βουπρήστες» εἶναι εἶδος κανθαρίδων καὶ ἔχουν ὡς εἵπομεν, τὴν ἰδίαν πρὸς ἐκείνας δύναμιν καὶ χρῆσιν, ἡ «βούβρωστις» ἀπαντᾷ ἤδη εἰς τὸν Ὅμηρον¹²⁾: «καὶ ἡ κακὴ βούβρωστις ἐπὶ χθόνα διὰν ἐλαύνει» καὶ περὶ τῆς ὁποίας ἀναγινώσκομεν εἰς τὸν σχολιαστὴν τοῦ ποιητοῦ τὰ ἐξῆς: «βούβρωστις κυρίως μὲν ὁ μέγας καὶ χαλεπὸς λιμὸς· νῦν ἀντὶ τῆς μεγάλης ἀνίας καὶ λύπης κεῖται ἡ λέξις· ἔνιοι δὲ βούβρωστιν τὸν οἶκτον ἐδέξαντο. Τὰ ἴδια περίπου διὰ τοὺς «βουβρώστες» ἀναγινώσκομεν καὶ εἰς ἄλλους συγγραφεῖς μάλιστα δὲ ὁ *Doederlein* εἰς τὸ Ὅμηρικόν του Λεξικὸν διώρθωσε τὸν «οἶκτον» εἰς «οἰστρον».

7. Διοσκ. 4, 75, 4.

8. Διοσκ. 2, 61, 2.

9. Διοσκ. 2, 62, 1.

10. Διοσκ. 2, 61, 2.

11. Βασιλ. 60, 39, 3 (C. G. E. Heimbach, 1850).

12. Ὅμ. Ἰλ. Ω 532.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Β. Λαμπροπούλου, *Τὸ δίκαιο τοῦ ἐμβρύου καὶ τοῦ νεογενήτου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*. Ἀθήνα 1990. — Α. Α. Λουζίδου, «Διορθωτικά εἰς Πλούταρχον», *Πλάτων*, τόμ. 7, τεύχ. Α' (1955) 120, σημ. 4, 121, σημ. 3, ἔνθα διεξοδική βιβλιογραφία τοῦ θέματος. — Μ. Παπαθωμόπουλου, *Εὐτεκνίον παραφράσεις εἰς τὰ Νικάνδρου Θηριακά καὶ Ἀλεξιφάρμακα* [ἐκδίδει... Μ. Π.]. «Πέλεια». Ἰωάννινα 1976, σ.σ. 56, 1.9.29 (περὶ ἀκονίτου), 62, 4.7. (περὶ κανθαρίδος), 72, 7-26 (περὶ βουπρήστιδος) καὶ 45, 8.11.81, 6.9. (περὶ σαλαμάνδρας). G. Ath. Turlides, *Animadversiones criticae*. (Dig. 48, 8, 1). Athenis MCMLXXV, pp. 8. — Τοῦ αὐτοῦ, «Observationes cum scholiis in Digesta Iustiniani Imperatoris (Dig. XLVIII 8, 1-3)» *Πλάτων*, τ. 36, τεύχ. 75/76 (1986) 141-143. — Τοῦ αὐτοῦ, «Περὶ ἀτοκίων καὶ φθορίων φαρμάκων». *Ἀρθρα Λατινικῆς Φιλολογίας* (1987-1988). Γ' τεύχος. Ἀθήναι 1988, σσ. 6-8. — Τοῦ αὐτοῦ, *Περὶ ἐρωτικῶν, ἀτοκίων καὶ φθορίων φαρμάκων κατὰ τὴν κλασσικὴν ἀρχαίτητα καὶ τὴν πρώιμον βυζαντινὴν περίοδον*. Ἀθήναι 1989, σσ. 3-10, ἔνθα ἡ μετὰ τὸ 1955 νεωτέρα διεξοδική βιβλιογραφία ἐλληνικὴ καὶ ξένη. [Ἀνακοίνωσις γενομένη τὴν 18.4.1989 εἰς τὸ Ἑτήσιον Συνέδριον τῆς Διεθνούς Ἑταιρείας τῆς Ἱστορίας τῆς Φαρμακευτικῆς (Ἀθήναι, 15-18-4. 1989)]. — Γ. 'Α. Χριστοδούλου, *Σύμμικτα Κριτικά*, Ἀθήνα 1986, σσ. 185-186 (ο.π.).

VI.

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΡΩΤΟΕΠΑΓΩΓΩΝ ΜΑΓΙΚΩΝ ΦΙΛΤΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΡΩΜΑ·Ι·ΚΑΣ ΠΗΓΑΣ

Ὡς τονίζομεν καὶ εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. V προηγουμένην μελέτην ἡμῶν, ἀναγινώσκομεν εἰς τὸν «Πανδέκτην», *Digesta*¹. τοῦ Ἰουστινιανοῦ 48, 8, 1-3 (ἔκδ. Th. Mommsen - P. Krueger, Βερολῖνον 1928²) ὅτι ὁ νομοστῶρ Μαρκιανός, ἀναγράφων τὸν Κορνήλιον Νόμον περὶ ἀνθρωποκτόνων καὶ φαρμακευτῶν (*Lex Cornelia de sicariis et veneficis*), λέγει ὅτι εἰς τὸν Νόμον τοῦτον ὑπέκειτο ὁ παρασκευάσας ἢ πωλήσας ἢ καὶ ἀπλῶς παρασχὼν ὄχι μόνον φάρμακον πρὸς ἀνθρωποκτονίαν «*venenum necandi hominis causa*», ἀλλὰ καὶ ἐν γένει φάρμακα, ἔνεκα κακῆς προθέσεως «*mala medicamenta*», τὰ ὁποῖα

1. Βλ. Dig. XLVIII 8, 1-3 (Th. Mommsen - P. Krueger, *Corpus Juris Civilis. Institutiones. Digesta. I. Berolini* 1928²). Ibid. XLVIII.8, 1 § 1: *Marcianus libro quarto decimo institutionum Lege Cornelia de sicariis et veneficis tenetur, qui hominem occiderit... Praeterea tenetur, qui hominis necandi causa venenum confecerit dederit*. II) Dig. XLVIII 8, 3 § 1: *Marcianus libro quarto decimo institutionum eiusdem legis Corneliae de sicariis et veneficis quinto, qui venenum necandi hominis causa fecerit vel vendiderit vel habuerit plectitur. Eiusdem legis poena adjicitur, qui in publicum mala medicamenta vendiderit vel hominis necandi causa habuerit. Adiectio autem ista veneni mali, ostendit esse quaedam et non mala venena. Ergo nomen medium est et tam id, quod ad sanandum, quam id, quod ad occidendum paratum est continet, sed et id quod amatorum appellatur: sed hoc solum notatur in ea lege, quod hominis necandi causa habet*.

δμως, ὀριζόμενα εἰς ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰ θεραπευτικὰ δηλητήρια «*non mala venena*» ἢ «*venena ad sanandum*», περιελάμβανον καὶ τὰ λεγόμενα «*amatoria*».

Τὰ «*amatoria*» ταῦτα φαίνεται ὅτι ἦσαν τὰ διάφορα ἐρωτικά φίλτρα², εἰς τὰ ὁποῖα περιελαμβάνοντο πιθανῶς καὶ αὐτὰ τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν σύλληψιν ἐν γένει ἢ κύησιν φάρμακα.

Ἀκολουθῶς προβαίνομεν εἰς ἀνάλυσιν, κατόπιν μεταφράσεώς μας, τῶν εἰς τὴν ὑποσημείωσιν ὑπ' ἀριθ. 2 οἰκείων χωρίων τῶν Λατίνων ποιητῶν καὶ συγγραφέων Ὀβιδίου (43 π.Χ. - 17 μ.Χ.), Ἰουβεναλίου (π. 67 - π. 127 μ.Χ.), Σενέκα (4 π.Χ. - 65 μ.Χ.), Πλινίου τοῦ πρεσβυτέρου (23/24-24.8.79 μ.Χ.) καὶ Κοϊντίλιανοῦ (30/35-96; μ.Χ.), τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ὀνομασίαν, τὴν παρασκευὴν, τὴν χρῆσιν καὶ τὰς ἀντιδράσεις τῶν ἐρωτοεπαγωγῶν φίλτρων.

2. Βλ.: G. A. Turlides, «Observationes cum scholiis in Digesta Justiniani Imperatoris (Dig. XLVIII 8, 1-3)» ἐν «Πλάτων», τ. 36, τεύχ. 75/76 (1986) 141, 143: Περὶ τοῦ ἐρωτοεπαγωγοῦ φαρμάκου εἰς τοὺς Λατίνους πρβλ. Ον. Ars. Am. II 105-106: *Nec data profuerint pallentia philtia puellis: I philtia nocent animis vimque furoris habent*. Juv. Sat. VI 610-611: *Hic magicos afferret cantus, hic Thessala vendit I philtia, quibus valeat mentem vexare mariti*. Sen. Epist. I 9, 6: *ego tibi monstrabo amatorium sine medicamento, sine herba, sine ullius veneficae carmine: si vis amari ama*. Plin. Nat. Hist. XIII 52, 142: *Item alium, qui vocatur chariton blepharon, efficacem in amatoriis*, XX 15, 32: *Orpheus amatorium inesse staphylyno dixit, fortassis quoniam*. XXV 102, 160: *alii stergethron, quia amatoriis conveniat, alii stegeson, quoniam*. XXVII 35, 57: *Catanancen Thessalam herbam, qualis sit, describi a nobis supervacuum est, cum sit usus eius ad amatoria tantum*. XXVII 99, 125: *Phyteuma quale sit, describere supervacuum habeo, cum usus eius tantum ad amatoria*. Quint. Inst. VII 3, 10: *Interim quaeritur in rebus specie diversis, an et hoc et hoc eadem modo sit appellandum, cum res utraque habet suum nomen ut amatorium, venenum*, VII 3, 30: *Sed etiam ex contrario argumenta ducuntur, ut si quaeratur, [an] amatorium venenum sit necne, quia venenum amatorium non sit*. VII 8, 2: *Saepe se verberanti marito uxor amatorium dedit eundem repudiavit*. VII 8,2: *Fortissima est actio dicentis amatorium venenum esse*. VIII 5,31: *Vis scire venenum esse amatorium?*. — G. Ath. Turlides. *Animadversiones Criticae*, (Dig. 48, 8, 1). Athenis MCMLXXV, pp. 8. — Περὶ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν φαρμάκων πρβλ.. I. N. Δάμπαση, Ἱστορικαὶ Ἱατρικαὶ Μελέται. Σειρὰ Πρώτη. Ἀθῆναι 1966, σ. 13: Ἐδῶ ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς τὰ ἐξῆς, ἀρῶμενος τὰς πληροφορίας ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσσειαν τοῦ Ὀμήρου: Τὰ φάρμακα, ἀναλόγως τῶν ἰδιοτήτων των, ὀνομάζονται ὡς ἀνωτέρω, εἰδομεν, πικρά (στοπτικά), ὀδυνήφατα (πανστίονα), ἥπια (ἀντιφλογιστικά). Ἀναφέρονται, ἀκόμη, ἐσθλά (ἀνακουφιστικά,) μητιόντα (πολύχρηστα), κακὰ ἢ λυγρὰ (δηλητηριώδη), οὐλόμενα (κατηραμένα), ἀνδροφόνα (ἐγκληματακά), θυμοφόρα, θανατηφόρα, νηπενθῆ (χαροποιά), ἀχολα (ἄλυστα), ἐπίληθα (ἐπιλήσιμονα). Γενικῶς τὸ φάρμακον εἶχε τὴν ἐνέργειαν τοῦ μαγικοῦ φίλτρου, τοῦ δηλητηρίου, τοῦ τάματος καὶ τοῦ θείου ἀκόμη ἀντιδότη (μῶλυ), ὡς τὰ κατωτέρω παραδείγματα.

- I -

Ον., Ars. Am. II 105-106:

*Nec data profuerint pallentia philtra puellis:
philtra nocent animis vimque furoris habent.*

Μετ.: Οὔτε ὠφελοῦν τὰ ὠχρὰ φίλτρα, τὰ δοθέντα εἰς τὰς κόρας: / Τὰ φίλτρα βλάπτουν τὰς ψυχὰς καὶ ἔχουν ἰσχὺν μανίας.

Εἰς τοὺς ὡς ἄνω στίχους ὁ 'Οβίδιος μᾶς πληροφορεῖ περὶ τῆς βλαπτικῆς ἀντιδράσεως τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων, τὰ ὅποια ἔχουν ἰσχὺν μανίας, δηλαδὴ καθιστοῦν τὰς λαμβανούσας αὐτὰ κόρας ἐμμανεῖς καὶ προξενοῦν εἰς αὐτὰς ψυχικὰς διαταραχάς. Ὁ Λουκρήτιος (c. 98-c. 55 π.Χ.) κατέστη παράφρων συνεπείρ φίλτρου καὶ συνέθεσε τὸ φιλοσοφικόν του ἔπος *De rerum natura*, «Περὶ τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων», κατὰ τὴν διάρκεια φωτεινῶν διαλειμάτων (*lucida intervalla*) τῆς τρέλλας του. Χαρακτηρίζονται ἐπίσης τὰ φίλτρα ὡς *pallentia* (=ὠχρά), προφανῶς εἴτε ἐκ τῆς κατασκευῆς των, εἴτε (καθ' ὑπαλλαγήν), λόγῳ τοῦ ὅτι καθιστοῦν ὠχρὰ τὰ πρόσωπα τῶν κορασίδων, αἱ ὅποια τὰ λαμβάνουν.

- II -

Juv., Sat. VI 610-611:

*'Hic magicos affert cantus, hic Thessala vendit
philtra, quibus valeat mentem vexare mariti.*

Μετ.: Αὐτὸς προσφέρει (παρέχει) μαγικούς χρησμούς, ἄλλος πωλεῖ Θεσσαλικά / φίλτρα, μὲ τὰ ὅποια ἐπιβηθεῖ εἰς τὸ νὰ ἐπηρεάξῃ τὸν νοῦν τοῦ συζύγου.

Ὁ 'Ιουβενάλιος εἰς τοὺς ὡς ἄνω στίχους τῆς 6ης Σατίρας μᾶς παρέχει τὴν πληροφορίαν, σχετικῶς μὲ τὰ ἐρωτικά φίλτρα, τὰ ὅποια χαρακτηρίζει Θεσσαλικά, λόγῳ τῆς χρήσεώς των ἀπὸ τὰς γυναῖκας τῆς Θεσσαλίας. (Βλ. *Plin., Nat. Hist.* 35, 37), ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο δραστηκῶς ἀπὸ τὰς συζύγους πρὸς ἐπηρεασμὸν τοῦ νοῦ, τῆς βουλήσεως τοῦ συζύγου. Συνεπῶς ἀναφορικῶς μὲ τὴν δραστηκὴν ἐπενέργειαν τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων ὀδηγοῦμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ ἦτο πρόξενος βουλητικῶν μεταλλαγῶν καὶ ψυχικῶν γενικῶς προβλημάτων.

- III -

Sen., Epist. I 9,6:

*ego tibi monstrabo amatorium sine medicamento, sine herba, sine
ullius veneficae carmine: si vis amari ama.*

Μετ.: ἐγὼ θὰ σοῦ ὑποδείξω ἐρωτικὸν (φίλτρον), χωρὶς (μαγικὸν) φάρμακον, χωρὶς χόρτον· χωρὶς κανένα βασκανικὸν χρησμόν· ἂν θέλῃς νὰ ἀγαπᾷσαι, ἀγάπα.

Ὁ Σενέκας, ὡς φιλόσοφος, εἶναι περισσότερο πρακτικὸς σχετικῶς μετὰ τὴν κατασκευὴν καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων. Συνιστᾷ τὴν ἀγάπην διὰ τὴν ἀγάπην. Ἐπομένως τὰ ψυχικὰ ὅπλα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἰσχυρότερα τῶν ἀνθρωπίνων παρασκευασμάτων. Συγχρόνως ἀντλοῦμεν πληροφορίας ἀναφορικῶς μετὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων. Κατ' αὐτὰς τὰ φαρμακευτικὰ παρασκευάσματα (=medicamenta) καὶ τὰ βότανα (χόρτα, βοτάναι, πόαι) (=herbae) ἦσαν τὰ κύρια ὕλικά κατασκευῆς τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων, ὡς θὰ διαπιστώσωμεν περαιτέρω μετὰ τὴν ἀνάλυσιν ἄλλων παρεμφερῶν χωρίων.

- IV -

Plin., Nat. Hist. XIII 52, 142:

Item alium qui vocatur chatiton blepharon, efficacem in amatorlis.

Μετ.: Προσέτι σκόροδον, τὸ ὁποῖον καλεῖται χαρίτων βλέφαρον, ἐνεργητικὸν διὰ τὰ ἐρωτικά (φίλτρα).

Ὁ Πλίνιος ὁ Πρεσβύτερος, ὁ γνωστὸς φυσιολόγος, μᾶς παρέχει τὴν πληροφορίαν εἰς τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ ὅτι ὑπῆρχεν εἶδος σκороδου (=alium), τὸ ὁποῖον ἐκαλεῖτο «βλέφαρον χαρίτων» καὶ ἦτο κατάλληλον διὰ τὴν παρασκευὴν τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων. Συνεπῶς ἐδῶ ἔχομεν τὴν χρῆσιν τῶν φυτῶν καὶ τῶν φυτικῶν προϊόντων (ὡς τοῦ σκороδου) ὡς κυρίως συντελεστῶν κατασκευῆς ἐρωτικῶν φίλτρων.

- V -

Plin., Nat. Hist. XX 15, 32:

Orpheus amatorium inesse staphylino dixit, fortassis quoniam.

Μετ.: Ὁ Ὀρφεὺς εἶπεν ὅτι ἐνπάρχει εἰς τὸν σταφυλῖνον ἐρωτικὸν (φίλτρον), ἵσως ἐπειδὴ...

Εἰς τὸ ἐν λόγῳ χωρίον τοῦ Πλινίου γίνεται ἀναφορὰ τοῦ φυτοῦ σταφυλίνου (=staphylinus-os), ὡς βοτάνης κατασκευῆς ἐρωτικῶν φίλτρων. Ὁ σταφυλῖνος ἦτο ἐν εἶδος δαύκου (=καρώτου). Σχετικῶς ὁ Πλίνιος ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὸν Πετρώνιον Διδόδοτον ὑπῆρχον τέσσαρα εἶδη δαύκου (βλ. Plin. Nat. Hist. XXV 64, 100). Ἀναλυτικώτερον ἀναγινώσκουμεν τὰ ἑξῆς:

Plin. Nat. Hist. XIX 27, 88:

est et quartum genus in eadem similitudine pastinacae quam nostri Gallicam vocant, Graeci vero daucon, cuius genera etiam quattuor fecere, inter medicamenta dicendum.



Μετ.: ὑπάρχει καὶ τέταρτον εἶδος (δαύκον) μὲ τὴν αὐτὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸν σταφυλῖνον, τὸν ὁποῖον οἱ ἡμέτεροι καλοῦν Γαλατικόν, οἱ Ἕλληνες ἀληθῶς δαύκον, τοῦ ὁποῖου προσέτι ὑπῆρξαν τέσσαρα εἶδη, μεταξὺ (τῶν ὁποίων) πρέπει νὰ λεχθῇ (ἀναφερθῇ) τὸ περὶ τὰ φάρμακα (σχετιζόμενον).

Plin., Nat. Hist. XXV 64, 112:

si iam maxime tertium genus facere libeat, est simile staphylino, quod pastinacam errantiam appellant....

Μετ.: ἐὰν ᾗδη τὰ μέγιστα τρίτον εἶδος (sc. δαύκον) ἤρεσκε νὰ γίνη (παραχθῇ) (τοῦτο) εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸν σταφυλῖνον, τὸν ὁποῖον δαύκον πολυπλανῇ (κληματώδη) ὀνομάζουν....

- VI -

Plin., Nat. Hist. XXV 102, 160:

alii stergethron, quia amatorii conveniat, alii stegeson, quoniam...

Μετ.: ἄλλοι στέργηθρον, ἐπειδὴ ἀρμόζει εἰς τὰ ἐρωτικά (φίλτρα), ἄλλοι στέγησον, ἐπειδὴ...

Καὶ εἰς αὐτὸ τὸ χωρίον τοῦ Πλινίου ἔχομεν τὴν παροχὴν τῆς πληροφορίας, περὶ τῆς βοτάνης τοῦ στεργήθρου (=stergethron), ὡς βασικῆς ὕλης πρὸς παρασκευὴν ἐρωτικῶν φίλτρων. Ἡ λέξις στέργηθρον ἐτυμολογεῖται ἀπὸ τὸ ῥῆμα στέργω³.

- VII -

Plin., Nat. Hist. XXVII 35, 57:

Catanancen Thessalam herbam, qualis sit, describi a nobis supervacuum est, cum sit usus eius ad amatoria tantum.

Μετ.: Ἡ κατανάγκη, θεσσαλικὴ πόα, ποία εἶναι, νὰ περιγραφῇ ἀπὸ ἡμᾶς εἶναι περιττόν, διότι (καθ' ὅσον, ἐπειδὴ) θὰ γίνη χρήσις (αὐτῆς) εἰς τὰ ἐρωτικά (φίλτρα) εἰς τόσον μεγάλον βαθμόν».

Ἀπὸ τὸ ὡς ἄνω χωρίον τοῦ Πλινίου πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ κατανάγκη (κατ' ἀνάγκην), ἔνθα τὸ κύριον ὄνομα Κατανάγκης ('Ανν. Κομν. 293, 7)⁴. (=catanance) ἦτο μαγικὴ βοτάνη, μὲ τὴν ὁποίαν οἱ Ῥωμαῖοι κατεσκεύαζον ἐρωτικά φίλτρα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ ἐχρησιμοποιοῦν αἱ γυναῖκες τῆς Θεσσαλίας

3. Βλ. I. B. Hofmann - 'Α. Δ. Παπανικολάου, 'Ετυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς. Ἐν Ἀθήναις 1974, σ. 402. ... στέργηθρον, τὸ ἀερεθισμὸς πρὸς ἀγάπην τὸ δυνάμενον νὰ ἐνεργήσῃ πρὸς ζιέγρεσιν τοῦ ἐρωτος, θέλγηθρον, φίλτρον, ἀγάπη, ἔρως».

4. Βλ. Γ. Δ. Ζηκίδου, Λεξικὸν Ὀρθογραφικὸν καὶ χρηστικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῆς τε ἀρχαίας καὶ νεωτέρας. Ἐν Ἀθήναις 1889, σ. νζ.

ἐκαλεῖτο *Thessala herba*. (Βλ. ἄνωτ. *Juv. Sat. VI 610-611: Thessala... I philtre* = Θεσσαλικά φίλτρα, λόγῳ τῆς προελεύσεως ἀπὸ τὴν Θεσσαλίαν τῶν οἰκείων φυτῶν κατασκευῆς ἐρωτικῶν φίλτρων). (Βλ. *Tibull. II 4, 56: quidquid et herbarum Thessala terra gerit* = (καὶ ὁτιδήποτε ἐκ τῶν χόρτων (βοτανῶν) ἡ Θεσσαλικὴ γῆ φύει...)

- VIII -

Plin., Nat., Hist. XXVII 99, 125:

Phyteuma quale sit, describere supervacuum habeo, cum usus eius tantum ad amatoria.

Μετ.: Ποῖον εἶναι τὸ φύτευμα, θεωρῶ μάταιον, νὰ περιγράψω διότι (ὑπάρχει) χρῆσις αὐτοῦ, εἰς μέγαλον βαθμόν, εἰς τὰ ἐρωτικά (φίλτρα).

Μία νέα ὀνομασία φυτοῦ διὰ τὴν παρασκευὴν ἐρωτικῶν φίλτρων μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὸ ὡς ἄνω χωρίον τοῦ Πλινίου. Εἶναι τὸ φυτὸν φύτευμα (= *phyteuma*), τὸ ὁποῖον εἶναι εἶδος τοῦ φυτοῦ «ῥέζεντά» *resenda*.

- IX -

Quint., Inst. VII 3, 10:

Interim quaeritur in rebus specie diversis, an et hoc et hoc eodem modo sit appellandum, cum res utraque habet suum nomen ut amatorium, venenum.

Μετ.: Ἐν τῷ μεταξὺ ζητεῖται (νὰ καταστῇ γνωστόν), ἐν ᾧφει διαφορὰν πραγμάτων, μήπως καὶ τοῦτο καὶ τ' ἄλλο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον θὰ πρέπει νὰ ἀποκληθῇ (ὀνομασθῇ), ἐφ' ὅσον καθ' ἑν πρᾶγμα ἔχει τὸ ὄνομά του ὡς ἐρωτικὸν (φίλτρον), δηλητήριον».

Εἰς τὸ ὡς ἄνω χωρίον τοῦ ἔργου τοῦ Κοϊντιλιανοῦ *Institutiones* (=Εἰσηγήσεις) ἐκτίθεται ἡ ἀποψις τῆς λήψεως ὀνομάτων δι' ἑν ἕκαστον τῶν πραγμάτων, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὰς ποικίλας ὀνομασίας τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων, τῶν δηλητηρίων κ.λπ. Εὐλογον καθίσταται τὸ συμπέρασμα τῆς ποικιλιᾶς τῶν ἐρωτικῶν φίλτρων ἐν προκειμένῳ, λόγῳ τῆς πολλαπλοῦς καὶ ἰδιομόρφου παρασκευῆς, δράσεως καὶ ἐπενεργείας, ἀντιδράσεων καὶ ἐπιπλοκῶν αὐτῶν εἰς τὴν ὑγίαν τῶν λαμβανόντων αὐτά.

- X -

Quint., Inst. VII 3, 30:

Sed etiam ex contrario argumenta ducuntur, ut si quaeratur, [an] amatorium venenum sit necne, quia venenum amatorium non sit.

Μετ.: Ἀλλὰ προσέτι ἐκ τοῦ ἀντιθέτου προσάγονται τὰ τεκμήρια (ἀποδείξεις), ὡς ἐὰν ἐξηγείτο (νὰ πληροφορηθῇ κανεῖς), μήπως τὸ ἐρωτικὸν (φίλτρον) δὲν εἶναι δηλητήριο, ἐπειδὴ δηλητήριον δὲν εἶναι τὸ ἐρωτικὸν (φίλτρον).

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῶν «Εἰσηγήσεων» τοῦ Κοῖντιλιανοῦ τίθεται τὸ ἐρώτημα, [τὸ ὁποῖον σημειωτέον ἀναπτύσσει, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀκολούθως, εἰς δύο ἐπόμενα χωρία. (βλ. *Quint. Inst.* VII 8,2 καὶ αὐτόθι VIII 5, 31)], ἐὰν τὸ ἐρωτικὸν φίλτρον δὲν εἶναι δηλητήριο, καθ' ὅσον ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψις ὅτι τὸ ἐρωτικὸν φίλτρον δὲν εἶναι δηλητήριο, δηλαδὴ ἀμφισβητεῖται μὲ τὴν ἀπορίαν ἢ ἐγνωσμένην κατάφασιν.

- XI -

Quint., *Inst.* VII 8,2:

Saepe se verberanti marito uxor amatorium dedit eundem repudiavit.

Μετ.: Πολλάκις εἰς τὸν μαστιγοῦντα αὐτὴν σύζυγον ἡ σύζυγος ἔδωσεν ἐρωτικὸν (φίλτρον) (καὶ) τὸν ἀπέπεμψε».

Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ τοῦ Κοῖντιλιανοῦ ἀποδεικνύεται ἡ ἐπήρεια τοῦ ἐρωτικοῦ φίλτρον, ὡς περισσότερον ἀποτελεσματική, καὶ μάλιστα εἰς περιπτώσεις ὅχι προσελκύσεως, ἀλλὰ ἀπομακρύνσεως τῶν δύο πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐρωτικοῦ δεσμοῦ, δηλαδὴ τοῦ συζύγου καὶ τῆς συζύγου. Ἡ ῥαβδίζομένη καὶ μαστιγούμενη ἀπὸ τὸν ἄνδρα τῆς σύζυγος δίδει εἰς αὐτὸν ἐρωτικὸν φίλτρον καὶ τοιοῦτοτρόπως τὸν ἀποπέμπει ἀπὸ τὴν συζυγικὴν ἐστίαν, προφανῶς διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὰς ὀδυνηρὰς ἐπιπτώσεις τῆς συζυγικῆς βαναυσότητος.

- XII -

Quint., *Inst.* VII 8,2:

Fortissima est actio dicentis amatorium venenum esse

Μετ.: Κρατιστὴ εἶναι ἡ πράξις (ἄποψις) τοῦ λέγοντος ὅτι τὸ ἐρωτικὸν (φίλτρον) εἶναι δηλητήριο

Ἀντίθετος ἄποψις [βλ.: ἀναλυθὲν προηγουμένως χωρίον (*Quint. Inst.* VII 3,30) σχετικῶς μὲ τὴν διαπίστωσιν ὅτι τὸ ἐρωτικὸν φίλτρον δὲν εἶναι δηλητήριο], διατυποῦται ἐνταῦθα ἀπὸ τὸν Κοῖντιλιανόν, λέγοντος ὅτι εἶναι πολὺ κραταῖα ἡ ἄποψις (καὶ ὅχι ἡ ἀποδεδειγμένη γνώματευσιν) τοῦ ὁμιλοῦντος ἢ τοῦ ἀναφέροντος ὅτι τὸ ἐρωτικὸν φίλτρον εἶναι δηλητήριο.

- XIII -

Quint., Inst. VIII 5, 31:

«Vis scire venenum esse amatorium?»

Μετ.: Θέλεις νὰ γνωρίσης ὅτι εἶναι δηλητήριον τὸ ἐρωτικὸν (φίλτρον);

Τὸ παρὸν χωρίον τῶν «Εἰσηγήσεων» τοῦ Κοϊντιλιανοῦ σχετικῶς μὲ τὰ δύο ἀναλυθέντα προηγουμένως χωρία (βλ. Quint., Inst. VII 3,30 καὶ αὐτόθι VII 8,2) συγκλίνει περισσότερον μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ δευτέρου, ὅτι δηλαδὴ τὸ ἐρωτικὸν φίλτρον εἶναι δηλητήριον. Ἄν λάβωμεν ὅμως ὑπ' ὄψιν μας ὅτι τὸ δηλητήριον ἔχει ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὸν θάνατον, τότε θὰ πρέπει νὰ εἰκασωμεν ὅτι δὲν ἦτο αὐτὸς ὁ σκοπὸς τοῦ ἐρωτικοῦ φίλτρου, τὸν ὅποιον ἀπεσκόπει εἰς τὴν πρόσκαιρον ἑξαψιν τῆς ἐρωτικῆς μανίας (βλ. Σοφ. Ἀντιγ. 781), ὁ δ' ἔχων μέμνηεν) καὶ ἡ ὁποία ἐνίοτε ἐφθανεν εἰς τὰ ἔρια τῆς τελείας παραφροσύνης, ὡς εἶδομεν εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ποιητοῦ Λουκρητίου.

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ

Π. Γενναδίου, *Λεξικὸν Φυτολογικόν*. Ἐν Ἀθήναις 1914. — Σ. Μηλιαράκη, *Ἐγχειρίδιον Βοτανικῆς*. Ἐν Ἀθήναις 1910. — Γ. Ἀ. Χριστοδούλου, *Σύμμικτα Κριτικά*. Ἀθήνα 1986, σσ. 131-199 (X. Ὁ Ἀθωνικὸς Κωδ. Μεγ. Λαύρας Ω 75 τοῦ Διοσκορίδου. Παλαιογραφικὴ ἐπισκόπηση), ἰδ. σ. 160: Ἐπίμετρο Α' (φ. 1α) Διοσκορίδου Ἀναζαρβέως περὶ ὕλης βοτάνων. Βιβλίον Α' Πίναξ., σ. 165, κε' κατανάγκη ἡ δαυμαίτη ἢ διονυσιάς (65α, IV 131, Δ ρλβ'), κατ' κατανάγκη ἑτέρα ἢ δῆμον ἢ κῆμον (65α, IV 131, om. 5)., σ. 170, λθ' σταφυλίνος ἄγριος ἢ κέρας ἢ κερασκόμην (113β, III 52, Γ νβ'), μ' σταφυλίνος κηπαῖος (113 β, III 52, Γ νβ'), σ. 172, ζ' φύτευμα (128α IV 128, Δ ρκη'). Βλ. ἔκδοσιν Διοσκορίδου ἀπὸ τὸν Max Wellman, *Pedanii Dioscuridis Anazarbei De materia medica libri quinque*. Berolini Vol. I-III, 1906-1914, — Κ. Χρυσάνθης, *Δημώδης Ἱατρικὴ τῆς Κύπρου*. *Σύμμικτα*. Λευκωσία 1988, σ. 116 (=Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν Κυπριακῶν γηγιῶν). Εἰς τὴν σ. 116 διαβάζομεν τὰ ἑξῆς: Στὰ ἀλεξανδρινὰ προπαντὸς χρόνια, ποὺ ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἤρθε σὲ ἐπιμυξία μὲ τὸν ἀνατολικό, οἱ γηγιῶς ὡς ἀναπόσπαστες τῆς μαγείας, ποὺ τὴν ἐπαγγέλλονταν ἓνα πλῆθος ἀτόμων καὶ τῶν δύο φύλων (ἀνύρτες, καθαρτές, φαρμακομάντεις κ.λπ.) ἄρχισαν νὰ πολυσυνηθίζονται μὲ κοιτίδα τὴ Θεσσαλία...